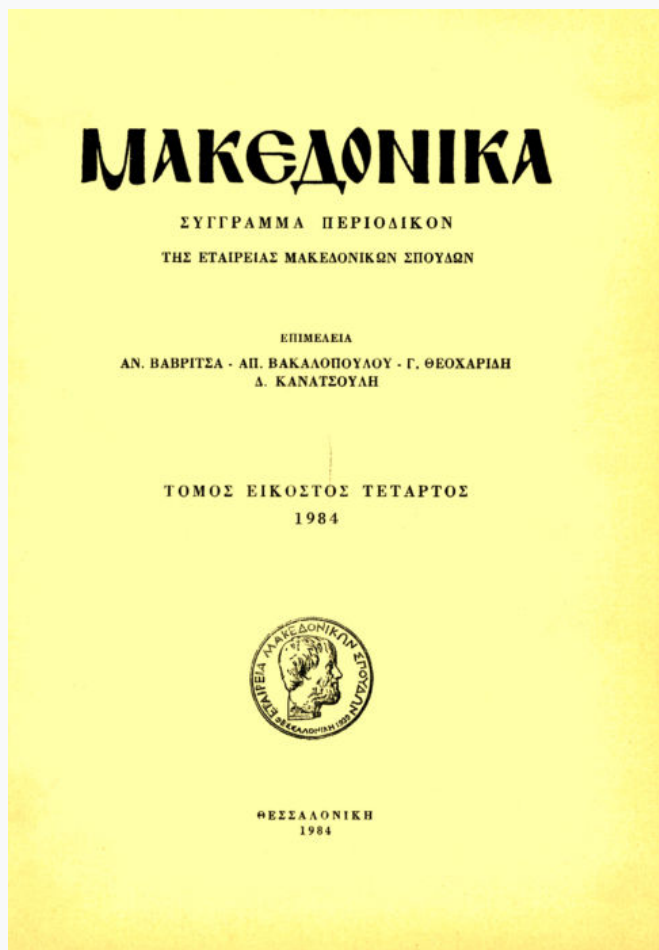

Μακεδονικά

Τόμ. 24, Αρ. 1 (1984)

Θωράκιο βυζαντινής σαρκοφάγου από τη Ζίχνα

N. K. Μουτσόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.260](https://doi.org/10.12681/makedonika.260)

Copyright © 2014, N. K. Μουτσόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μουτσόπουλος N. K. (1984). Θωράκιο βυζαντινής σαρκοφάγου από τη Ζίχνα. *Μακεδονικά*, 24(1), 1-35.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.260>

ΘΩΡΑΚΙΟ BYZANTINΗΣ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΖΙΧΝΑ

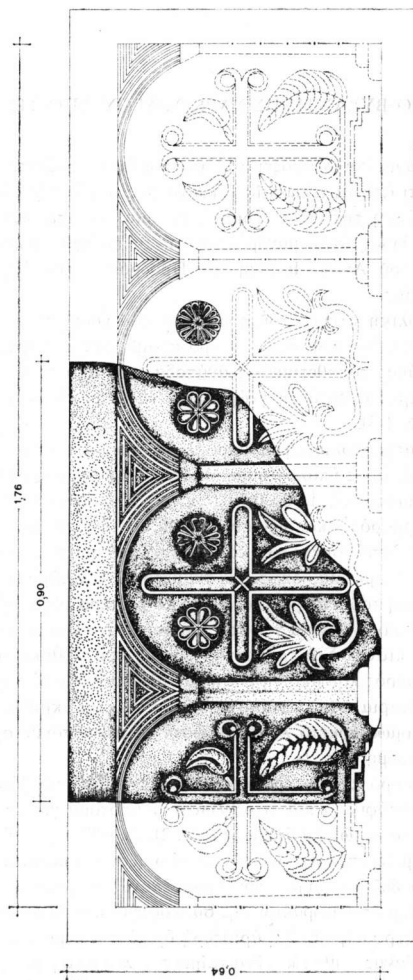
Στή ΒΑ πλαγιά που δεσπόζει στο φυσικά όχυρο βυζαντινό οικισμό της Ζίχνας, απέναντι από τα τελευταία λείψανα των τειχών της πόλεως, που σήμερα ελάχιστα ίχνη της είναι ευδιάκριτα, βρίσκεται περιφραγμένη με ένα μεταγενέστερο λιθόχτιστο μανδρότοιχο ή ξυλόστεγη τρικλιτη μεταβυζαντινή βασιλική του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, των έσχατων χρόνων της τουρκοκρατίας.

Στην ανατολική πλευρά του προαυλίου του ναού, σε μικρή απόσταση από τη ΝΑ γωνία, ανάμεσα σε ένα σωρό στοιβαγμένες πέτρες, βρήκαμε ένα τμήμα μιάς πλάκας τοποθετημένης ανάποδα, που από το θέμα που κοσμεί την όψη της πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να άνηκε άλλοτε σε βυζαντινή σαρκοφάγο (πίν. 1-3).

Η γκρίζα άβυσσολιθική μαρμαρόπλακα έχει διαστάσεις $0,90 \times 0,64$ και πάχος $0,07$ μ. και, όπως υπολογίσαμε, αποτελεί θραύσμα ενός θωρακίου που πιθανόν είχε διαστάσεις $1,90 \times 0,70$ (εικ. 1). Το ανάγλυφο στην επιφάνεια της γκρίζας μαρμαρόπλακας δεν είναι βαθύ, αλλά είναι καλά σχεδιασμένο και με ακρίβεια εκτελεσμένο. Ο καλλιτέχνης θεληματικά, όπου κρίνει, εγκαταλείπει τη συμμετρία, όπως στα συμμετρικά φυλλώματα που ξεφυτρώνουν από τη βάση του σταυρού κάτω από το δεύτερο τόξο (πίν. 3).

Το θέμα του είναι αρκετά γνωστό· μια σειρά σταυροί κάτω από τόξα που στηρίζονται σε κίονια. Στο τμήμα της πλάκας που σώθηκε διακρίνεται καθαρά ο ένας σταυρός που από τη βάση του βλασταίνουν οι δύο μίσχοι με τα πολύφυλλα κλωνάρια. Από το άριστερο θέμα σώζεται ακριβώς ο μισός σταυρός, που είναι όμως αρκετό λείψανο, ώστε να μπορούμε σχεδιαστικά να τον συμπληρώσουμε (εικ. 1).

Από το σταυρό αυτό φυτρώνουν συμμετρικά από τη βάση του δύο κυπαρίσσια ή φοινικόφυλλα που στρεβλώνονται απότομα για να μπορέσουν να στραφούν προς τα κατώτερα διάχωρα (πίν. 2). Δύο άλλα μικρότερα ξεφυτρώνουν από τα σημεία όπου συναντιούνται οι οριζόντιες κεραίες με τον κάθετο άξονα. Από το δεξιό σταυρό, που είναι επανάληψη του κεντρικού (όπως φαίνεται στο τμήμα του θωρακίου της σαρκοφάγου), σώζεται ένα πολύ μικρό τμήμα, στο ανώτερο άκρο του· ή άριστερή οριζόντια κεραία του σταυρού και ο άριστερός ρόδακας, καθώς και ένα τμήμα του λογχόμορφου φύλλου από το

Εικ. 1. Γραμμή έπιθετική αποκατάσταση (συμπλήρωση) τής σαροφάγου τής Ζίχρας.

ανθέμιο (πίν. 1). Τὰ λείψανα αὐτὰ εἶναι ἱκανὰ ὅμως γιὰ μιὰ σχεδιαστική συμπλήρωση τῆς ὄψεως τοῦ θωρακίου (εἰκ. 1).

Οἱ διαστάσεις τοῦ τμήματος ποὺ σώθηκε καὶ ἡ ἔλλειψη συμμετρίας στὰ θέματα τῶν σταυρῶν ποὺ ἀπεικονίζονται κάτω ἀπὸ τὰ τόξα μᾶς ὁδήγησε στὴν πρόταση ποὺ σχεδιάσαμε καὶ ὅπου δεξιὰ προσθέτουμε ἓνα τέταρτο τόξο ὅπου ἐπαναλαμβάνουμε τὴ μορφή τοῦ ἀριστεροῦ σταυροῦ γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουμε μιὰ (λογικὴ) συμμετρία, ἂν καὶ στὶς βυζαντινὲς σαρκοφάγους ὄχι πάντοτε ἀπαραίτητη (εἰκ. 1).

Ἕνας ἄλλος λόγος, ἐπίσης, ποὺ συμβάλλει στὴν ὑπόθεσή μας εἶναι καὶ τὸ μήκος. Γιὰ ἓνα θωράκιο μιᾶς σαρκοφάγου θὰ ἦταν ἀνεπαρκὲς ἡ διάσταση, ἔστω καὶ συμπληρωμένης τῆς πλάκας μὲ μονάχα τρία τόξα. Ἀντίθετα εἶναι ἱκανοποιητικὴ ἡ διάσταση 1,90, ποὺ μποροῦσε ἄλλωστε νὰ μεγαλώσει μὲ μιὰ κατάλληλη αὔξηση τῶν περιθωρίων¹.

Οἱ ὄψεις ἰδίως τῶν βυζαντινῶν σαρκοφάγων „οσομῶνται συχνὰ μὲ τόξα, ἄλλοτε μοναδικά, στὸν ἄξονα, ὅπως στὸ παράδειγμα τῆς λάρνακας ποὺ βρίσκεται στὸ προαύλιο τῆς Μονῆς Πετράκη στὴν Ἀθήνα, χωρὶς ἄλλη διακόσμηση², ἢ ποὺ συνοδεύεται καὶ μὲ ἄλλες διακοσμήσεις, ὅπως στὸ θραῦσμα σαρκοφάγου ποὺ σώζεται στὸ ναὸ τῆς Ἐπισκοπῆς στὸν Ἄνω Βόλο³.

Ἄλλοτε τὰ τόξα εἶναι τρία στὴ σειρὰ (τοξοστοιχία), ὅπως στὸ θωράκιο τῆς ὄψεως τῆς σαρκοφάγου στὴ Μητρόπολη τῆς Ἄρτας, ποὺ ἄλλοτε ἀνῆκε στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Βλαχερνῶν⁴, ἢ στὴ σαρκοφάγο στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας στὴ Δέσιανη⁵, ἢ στὰ θραῦσματα σαρκοφάγου ποὺ σώζονται στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης⁶, ἢ ὅπως στὶς ψευ-

1. Συνήθως τὸ πλάτος τῶν σαρκοφάγων εἶναι γύρω στὰ δύο μέτρα. Πρβλ. Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἡ παρὰ τὴν Ἄρταν μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, Α.Β.Μ.Ε. (=«Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος»), Β' (1936) 36.

2. Θε ο χ ἄ ρ η ς Π α ζ α ρ ᾱ ς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι καὶ ἐπιτάφιας πλάκες τῆς μέσης καὶ ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στὴν Ἑλλάδα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 79, πίν. 56. Πρβλ. καὶ τὴν ψευδοσαρκοφάγο ἀρ. 51 σὲ ἀρκοσόλιο στὴ μονὴ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὸ Δερβενιοσύεσι, Θε ο χ ἄ ρ η ς, ὁ.π., σ. 76, καὶ σχ. 17, σ. 313, πίν. 51. Σὲ σαρκοφάγο, ἐπίσης, στὴν Ἁγία Τριάδα Κριεζώτη στὰ Ψαχνὰ τῆς Εὐβοίας (Α. G r a b a r, Sculptures Byzantines du Moyen Age), II (XIe-XIVe siècle), Paris 1976, ἀρ. 158 (σ. 151), πίν. CXXXII), σὲ σαρκοφάγο σὲ ἀρκοσόλιο στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ Κιθιήρων (Α. G r a b a r, Sculptures Byzantines, II, ὁ.π., πίν. CXXXIIa) καὶ ἄλλοι.

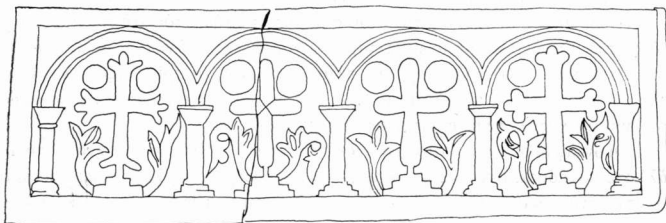
3. Θε ο χ ἄ ρ η ς Π α ζ α ρ ᾱ ς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ὁ.π., πίν. 34.

4. Ἀ ν α σ τ ἄ σ ι ο ς Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε., ὁ.π., Β' (1936) 35, εἰκ. 31.

5. Ν. Ι. Γ ι α ν ν ὀ π ο υ λ ο ς, Ἐρευναι ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἀγιάς Δέσιανη (=Βεσαίνη) καὶ Βαθύρρευμα, Ε.Ε.Β.Σ. (=«Ἐπετηρὶς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν») ΙΣΤ' (1940) 371, εἰκ. 1.

6. Γ ε ω ρ γ ι ο ς Α. Σ ω τ η ρ ι ο ῦ καὶ Μ α ρ ί α Γ. Σ ω τ η ρ ι ο ῦ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθήναις 1952, πίν. 58a, β.

δοσαρκοφάγους άρ. 8 και 9 τών τουρκικών λουτρών τής Βέροιας¹, ή στην άλλη, στην αὐλή τοῦ Βουλευτικοῦ στοῦ Ναύπλιο², ή τέσσερα στή σειρά, ἔπως στή σαρκοφάγο πού σώζεται στοῦ Σαράι τής Α. Θράκης καί χρησιμεύει ὡς ποτίστρα (γούρνα) μιάς βρύσης³, ή στην πλάκα πού βρισκόταν ἄλλοτε στην Ἁγία Σοφία καί σήμερα στοῦ προαύλιο τής Ροτόντας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στή Θεσσαλονίκη⁴ (εἰκ. 2, πίν. 4), ή στή λαρνακα τοῦ Ὁσίου Χριστοδοῦλου στή Μονή τής Πάτμου⁵, ή περισσότερα, ὅπως στοῦ θωράκιο τής σαρκοφάγου

Εἰκ. 2. Ἀνάγλυφο πού βρέθηκε ἀπό τὸ Μαρ. Καλλιγᾶ στήν Ἁγία Σοφία τής Θεσσαλονίκης. Σήμερα στή Συλλογὴ τής Ροτόντας (ἀρ. εὔρ. ΑΓ 236).

«τῶν κτητόρων» σὲ ἀρκοσόλιο τής νότιας πλευρᾶς τοῦ Μεσονυκτικοῦ στήν Ἱ. Μ. Βατοπεδίου (πίν. 5,α) στοῦ Ἁγίου Ὅρος (ὅπου ὑπάρχουν τρία τόξα καί δύο μισά), ή ὅπως σὲ λάρνακα στήν Ἁγία Σοφία στοῦ Κίεβο⁶.

1. Θεοχάρης Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ὁ.π., ἀρ. 8, σ. 35, πίν. 7β, ἀρ. 9, σ. 36, πίν. 8.

2. Θεοχάρης Παζαράς, ὁ.π., ἀρ. 62, σ. 85, πίν. 62.

3. Semavi Eyice et Nicole Thierry, Le monastère et la source Sainte de Mide en Thrace Turque, «Cahiers Archéologiques» XX (1970) 48, εἰκ. 2, Otto Feld, Mittelbyzantinische Sarkophag, R.Q. (=«Römische Quartalschrift»), 1970, σ. 160, Tafel 5b.

4. Mar. Kalligas, Die Hagia Sophia von Thessalonike, Würzburg 1935, σ. 60, πίν. VIII, Abb. 16.

5. Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καί αἱ βυζαντινὰι τοιχογραφίαι τής Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 89, εἰκ. 68, σ. 90, εἰκ. 69.

6. A. Grabar, Sculptures Byzantines, II, σ. 86, πίν. LVIIIb. Πρβλ. ἐπίσης May Vieillard-Troiekouroff, βιβλιοκρισία στήν ἐργασία τῶν: Gaetano Panazza et Tagliaferri, La diocesi di Brescia, Colette Dufour-Bozzo, La diocesi di Genova, Mario Rotili, La diocesi di Benevento, στοῦ «Corpus della scultura altomedievale», t. III, IV, V, Spolète, Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, 1966, «Cahiers Archéologiques», XVIII (1968) 265, εἰκ. 2. St. Mashev, Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladža köj, B.Z. (=«Byzantinische Zeitschrift»), 51 (1958) 113. Otto Feld, Mittelbyzantinische Sarkophag, R.Q. 1970, σ. 168, εἰκ. 4, ή στή σαρκοφάγο πού σώζεται στοῦ καθολικοῦ τής ἀγιορείτικης Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Otto Feld, ὁ.π., R.Q., 1970, σ. 165.

Τὰ κολονάκια πού στηρίζουν τὰ ποικιλόμορφα τόξα στὶς βυζαντινὲς σαρκοφάγους ἄλλοτε ἔχουν ἄλλα «λεβητοειδῆ» κιονόκρανα¹, ἄλλοτε πλουσιότερα «κορινθιάζοντα»². Κάποτε στηρίζονται σὲ βάσεις ἄλλες (πλίνθους), ἄλλοτε, πιὸ συχνά, σὲ διπλές, μὲ ὑποτυπώδη ἰωνίζουσα διαμόρφωση³. Σὲ ὀρισμένα παραδείγματα, τὰ ἀρχαιότερα μάλιστα, οἱ διπλὲς ἐπάλληλες πλίνθοι εἶναι ὑπερβολικὰ ἀπλοποιημένες, χωρὶς κανένα εἶδος καμπύλης ἢ κυμάτι⁴.

Τὰ κιόνια ἄλλοτε εἶναι ἀπλά, μονά, ἀρράβδωτα, ὅπως τῆς Ζίχνας⁵, ἄλ-

1. Ὅπως αὐτὸ τῆς Ζίχνας, ἡ ὅπως διακρίνουμε στὰ θραύσματα θωρακίων βυζαντινῆς σαρκοφάγου στὸν Ἅγιο Δημήτριο τῆς Θεσσαλονίκης (Γ. καὶ Μαρ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, δ.π., πίν., 58α, β), ἡ ἢ σαρκοφάγου στὸ Σαράι τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης (Sema vi Eyice-Nicole Thierry, Le monastère et la Source Saint de Midye en Thrace Turque, δ.π., σ. 48, εἰκ. 2), ἡ μᾶς ἄλλης σαρκοφάγου στὴ συλλογὴ τῆς Ροτόντας (ἀρ. εὑρετ. ΑΓ 252) (Θεοχ. Παζαράς, Κατάλογος χριστιανικῶν ἀναγλύφων πλακῶν ἐκ Θεσσαλονίκης μὲ ζωομόρφους παραστάσεις, «Βυζαντινά», 9, 1977, 57, εἰκ. 3, πίν. XIII, 23), ἡ τῆς ἄλλης πού εἶχε βρεθεῖ στὴν Ἁγία Σοφία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ σήμερα φυλάσσεται στὴ Ροτόντα (Mar. Kalligas, Die Hagia Sophia, δ.π., πίν. VIII), ἡ τῆς Δέσιανης (Θ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 29β), ἡ αὐτῆς πού ὑπάρχει στὸ Μπεζεστένι τῶν Σερρών (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 6α), ἡ καὶ ἐκείνης πού φυλάσσονται στὰ τουρκικὰ λουτρά τῆς Βέροιας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 8) καὶ ἄλλες.

2. Ὅπως στὴν ψευδοσαρκοφάγο (ΑΓ 252) τῆς συλλογῆς τῆς Ροτόντας (Θ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 16), ἡ στὴ σαρκοφάγο τῆς συλλογῆς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων (Μητροπόλεως) στὶς Σέρρες (Θ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 71), ἡ ἐκείνης τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Πορταριά τοῦ Πηλίου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 32α), ἡ τῆς σαρκοφάγου τοῦ Νικολάου Βαλτζέρη πού βρέθηκε στὸ Λουτρό Ἀλεξανδρουπόλεως καὶ φυλάσσεται σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 79β), ἡ σ' ἐκείνῃ πού φυλάσσεται στὴν αὐλὴ τοῦ Βουλευτικοῦ στὸ Ναύπλιο (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 62), ἡ ἐκείνῃ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 60β), ἡ τῆς Μονῆς Πεντέλης (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 59), ἡ τῆς ψευδοσαρκοφάγου τῶν τουρκικῶν λουτρῶν τῆς Βέροιας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 7β), ἡ τῆς ἐντοιχισμένης σαρκοφάγου στὴ Μητρόπολιν τῆς Ἀρτας (Α. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Β', σ. 35, εἰκ. 30).

3. Ὅπως τῆς Ζίχνας, τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης (Mar. Kalligas, Die Hagia Sophia, δ.π., πίν. VIII), ἡ τῆς Παλαιᾶς Μητροπόλεως Σερρών (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 71) ἡ τῆς Δέσιανης (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 29β), ἡ τῆς Κρύπτης τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 24β), ἡ τῆς Ὀλυμπιώτισσας Ἐλασσόνας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 30γ).

4. Ὅπως στὴ σαρκοφάγο τῶν κτητόρων τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἱ. Μ. Βατοπεδίου τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰῶνα (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 15 καὶ σ. 226), ἡ ἐκείνης τῆς Ροτόντας (ΑΓ 221) (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 19β), ἡ τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 14β), ἡ τοῦ Ὁσίου Χριστοδοῦλου τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου (Α. ναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 89, εἰκ. 68, σ. 90, εἰκ. 69), ἡ τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Λαογραφικοῦ Μουσείου τοῦ Ἡρακλείου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 70γ).

5. Ὅπως τὸ θραύσμα σαρκοφάγου τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς Ροτόντας (ΑΓ 252) (Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 16), τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 9ου αἰῶνα (Θ. Παζαράς,

λοτε διπλά (δίδυμα)¹ και άλλοτε στη μέση του ύψους τους δένονται με το γνωστό «άμμα του Ήρακλέους»² (πίν. 5β, 6).

δ.π., σ. 213), ή η γνωστή μας σαρκοφάγος που βρέθηκε στην Ἁγία Σοφία τῆς Θεσσαλονίκης και πρωτοδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸ Μαρῖνο Καλλιγᾶ (Marinos Kalligas, Die Hagia Sophia, δ.π., πίν. VIII, Abb. 16), ἡ ὅπως στὴν πλάκα σαρκοφάγου στὸ δάπεδο τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας στὴ Δέσιανη (Ν. Ι. Γιαννόπουλος, Ε.Ε.Β.Σ., ΙΣΤ', 1940, 273, εἰκ. 1), ἡ στὴ σαρκοφάγος ποὺ βρίσκεται στὸ Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 6) ἡ στὴ σαρκοφάγος στὸ Σαράι τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης (Semavi Eyice-Nicole Thierry, Le monastère et la Source Saint de Midye en Thrace Turquie, δ.π., σ. 48, εἰκ. 2, Otto Feld, Mittelbyzantinische Sarcophag, R.Q., 1970, σ. 160, πίν. 5b). Σὲ σπανιότερες περιπτώσεις βλέπουμε νὰ συστρέφεται ὁ κορμὸς τους, ὅπως στὸ ἐπιστόμιο εἰκονοστασίου ἀπὸ τὴ Μίλητο, ὅπου κάτω ἀπὸ τὰ τόξα ἀπεικονίζονται ἐναλλὰξ διπλοὶ σταυροὶ και κυπαρίσσια («Istanbuler Mitteilungen», 25, 1977, πίν., 37,1).

1. Ὅπως σὲ σαρκοφάγος στὴν Παλιὰ Μητρόπολη (βασιλικὴ Ἁγίων Θεοδώρων) στὶς Σέρρες (Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 71), ἡ σὲ ψευδοσαρκοφάγος τῆς Ὀλυμπιάτισσας στὴν Ἐλασσόνα (Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 31), ἡ τὴ γνωστὴ μας ἀπὸ τὸ Λουτρὸ Ἀλεξάνδρουπόλεως και σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας (Θ. Παζαράς, δ.π., σ. 97β), ἡ τοῦ Ὁσίου Χριστοδοῦλου στὸ Μοναστήρι τῆς Πάτμου (Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ και αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 89, εἰκ. 68), ἡ ἡ σαρκοφάγος τοῦ Ἱστορικοῦ και Λαογραφικοῦ Μουσείου τοῦ Ἁρακλείου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 70γ), ἡ σὲ θραύσματα σαρκοφάγων στὸν Ἁγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, δ.π., πίν. 58α, β), ἡ σὲ θωράκιο τῆς φιάλης στὴ Μονὴ Μεγ. Λαύρας στὸ Ἅγιον Ὅρος.

2. Ὁ κόμβος (πλοχμός) ποὺ δημιουργεῖται με δύο σχοινιά ποὺ συνδέονται, γνωστὸς ὡς «ἡράκλειος δεσμός» ἡ εἰδικότερα ὡς ἄμμα, εἶναι γνωστὸς δὲ ἀπεικονίσαι ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Πρβλ. Ernest S. W. Hawkins, Plaster and Stucco Cornices in Hagia Sophia Istanbul, «Actes du XII Congrès International d'Etudes Byzantines» (Ochride), t. III, Beograd 1964, σ. 134, εἰκ. 4. Λασκαρίνα Μπούρα, Δύο βυζαντινὰ μανουάλια ἀπὸ τὴ Μονὴ Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, «Βυζαντινὰ» 5 (1973), πίν. 3α, 8α, β. Πρβλ. και H. Hoffmann-P. Davidson, Greek Gold Jewellery from the Age of Alexander, Mainz 1965, σ. 13, εἰκ. 83-89. Δίδυμοι κιονίσκοι ποὺ συνδέονται με κόμβο (verknöteten Doppelsäulen, ἡ Foliate knot) ἀπαντιοῦνται ἀρκετὰ παλιὰ, ὅπως σὲ θωράκιο τέμπλου ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Μαγκούτη ποὺ ἐπιγραφὴ χρονολογεῖ τὸ 871 (Α. Συγγρόπουλος, Ε.Μ.Μ.Ε. (=Εὐρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος), τ. Α', σ. 20, εἰκ. 6α, τ. Β', σ. 85-87). Σὲ σαρκοφάγος τῆς Ροτόντας (ΑΓ 221) (Θ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 19β). Στους δίδυμους κίονες ποὺ στηρίζουν τὸ ἕνα τόξο σὲ θραῦσμα σαρκοφάγου ποὺ σώζεται στὴν κρύπη τῆς Ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 24β), σὲ σαρκοφάγος τῆς Ἱ. Μ. Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 14β), σὲ σαρκοφάγος ποὺ φυλάσσεται στὸ Μπεζεστένι Σερρῶν (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 72), σὲ θραύσματα σαρκοφάγων τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 68β, 78β, 79), στὴ σαρκοφάγος ποὺ βρίσκεται στὴν αὐλὴ τοῦ Βουλευτικοῦ στὸ Ναύπλιο (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 62), σὲ σαρκοφάγος τῶν τουρκικῶν λουτρῶν τῆς Βέροιας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 7α), σὲ σαρκοφάγος τῆς Μητροπόλεως τῆς Ἀρτας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 40β), στὴν ψευδοσαρκοφάγος τῆς Μονῆς Πεντέλης (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 59), στὴ σαρκοφάγος τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (ἀρ. εὔρ. 1060, 1063/287α, β) (Θ. Παζαράς,

Όλοκληρώνοντας την τεκτονική περιγραφή του βασικού αρχιτεκτονικού στοιχείου, της τοξοστοιχίας, που υποδέχεται τους σταυρούς, θα ασχοληθούμε σέ συντομία με τα τόξα (πρβλ. εικ. 14). Τα τόξα αυτά είναι συνήθως ημικυκλικά και σπανιότατα έχουν τη μορφή χαμηλωμένου τόξου, όπως στην περίπτωση του θωρακίου της σαρκοφάγου της Ζίχνας. Τα χαμηλωμένα τόξα είναι άρκετά σπάνια, όπως στην ψευδοσαρκοφάγο της Παλιᾶς Μητροπόλεως τῶν Σερρών¹, που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα², ή σέ ένα θραύσμα ψευδοσαρκοφάγου στά τουρκικά λουτρά της Βέροιας (11ος-12ος αἰ.)³ ἢ τέλος στή γνωστή σαρκοφάγο που βρισκόταν ἄλλοτε ἐντοιχισμένη σέ κρήνη στήν Ἀχειροποίητο της Θεσσαλονίκης και σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο της Ἀθήνας⁴ και που χρονολογείται στά τέλη του 14ου αιώνα⁵.

Ἡ ἐπιφάνεια που σχηματίζουν τα χαμηλωμένα θριαμβευτικά τόξα είναι γεμισμένη με παράλληλες ὁμόκεντρες καμπύλες που φθάνουν μέχρι τα κλει-

δ.π., «Βυζαντινά», 9, 1977, 68, εικ. 7, πίν. XVIII, 32). Ἐπίσης σέ γλυπτό στο καθολικό της Μονῆς Βαρνάκοβας (Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὁ ρ ἰ ἄ ν δ ο ς, Ἡ Μονή της Βαρνάκοβας, Ἀθήναι 1922, σ. 31, εικ. 24, σ. 32). Στόν Ὅσιο Λουκά (R. Schultze-S. Barnsley, The Monastery of St Luk of Stiris, London 1901, πίν. 25 και σ. 35, εικ. 28), στο εικονοστάσιο της Μητροπόλεως του Μυστρᾶ (G. Mill et, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 44, 45, εικ. 3), σέ ἀνάγλυφο της Μονῆς Κλειστών στήν Πάρνηθα (Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὁ ρ ἰ ἄ ν δ ο ς, E.M.M.E., τ. Γ', σ. 210). Στο εικονοστάσιο της Μονῆς Ἀκαταμαχίτου τῶν Μεγάλων Πυλῶν, Πορτα-Παναγίδας Θεσσαλίας (Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὁ ρ ἰ ἄ ν δ ο ς, A.B.M.E., τ. Α', 1935, σ. 8, εικ. 14). Στην σαρκοφάγο της Ἀγίας Θεοδώρας στήν Ἀρτα (Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὁ ρ ἰ ἄ ν δ ο ς, A.B.M.E., τ. Β', σ. 109, εικ. 4), σέ γλυπτό ἐντοιχισμένο στόν Ἅγιο Ἀθανάσιο, μετόχι του Ὁσίου Λουκά (Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὁ ρ ἰ ἄ ν δ ο ς, A.B.M.E., τ. Ζ', σ. 138, εικ. 6), στόν Ὅσιο Λουκά στο Ἀλιβέρι (A. Grabar, Sculptures Byzantines, II, πίν. XXVIII d). Πλήθος ἀντιστοιχῶν παραδειγμάτων ὑπάρχει σέ κίονια εικονοστασίων (A.B.M.E., τ. Η', σ. 107, εικ. 2, σ. 65, εικ. 46, τ. Ε', σ. 12, εικ. 8, τ. Β', σ. 22, 23, εικ. 16, τ. Α', σ. 25, εικ. 14), στόν Ταξιάρχη τῶν Καλυβίων της Καρύστου (N. K. Μουτσόπουλος, Ὁ Ταξιάρχης τῶν Καλυβίων παρά τήν Κάρυστον, A.E.M. (=«Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν»), Η', 1961, 27, εικ. 17, σ. 28). Πρβλ. και Μαρία Καμπούρη, Ἀνάγλυφ πλάκα σαρκοφάγου ἀπό τη Θεσσαλονίκη στο Βυζαντινό Μουσείο Ἀθηνῶν, «Ἀφιέρωμα στή Μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 106, και Otto Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, R.Q. (1970) 162.

1. Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 71 (ἀρ. 73, 1-2).

2. A. Grabar, Sculptures Byzantines, II, σ. 86 κ.ε.

3. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 73α, σ. 314.

4. «Известия» IV (1859) 28, εικ. 2. Μαρία Καμπούρη-Βαμβούκου, Ἀνάγλυφ πλάκα σαρκοφάγου ἀπό τη Θεσσαλονίκη στο Βυζαντινό Μουσείο Ἀθηνῶν, δ.π., σ. 106, πίν. 1, σ. 103, σχ. 1.

5. Μαρία Καμπούρη-Βαμβούκου, δ.π., σ. 106, Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., σ. 257. Σέ προηγούμενη μελέτη του Ὁ Θεοχ. Παζαράς, «Βυζαντινά» 9 (1977) 67, τη χρονολόγησε στο 10ο αἶωνα.

διὰ τῶν τόξων· ἐπαναλαμβανόμενες δημιουργοῦν τὴ γραμμικὴ διακόσμηση τῶν μετωπικῶν τόξων στὶς κεντρικὲς περιοχάς, ἐπάνω ἀπὸ τὰ κιονόκρανα, γιὰ διακοσμητικὰς ἀνάγκες· ἀνεστραμμένα τρίγωνα μὲ καμπύλες τὶς δύο πλευρὰς καὶ εὐθεῖες τὶς βάσεις (πίν. 2). Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς πληρώσεως μὲ παράλληλες αὐλακωτὲς γραμμὲς τῆς ἐπίπεδης ἐπιφάνειας εἶναι χαρακτηριστικὸ δείγμα ἀρχαιότητος καὶ μᾶς θυμίζει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔχουν ἀποδοθεῖ τὰ φτερά σὲ ἓνα πουλὶ τοῦ ὑπέρθρου T 188 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Θησείου καὶ ποὺ χρονολογήθηκε στὸ 10ο αἰώνα¹. Τὴν ἴδια τεχνικὴ καὶ μορφολογία παρουσιάζει καὶ ἡ ἐπεξεργασία, τελείως γραμμικὴ, τῶν φτερῶν τῶν ὑδρόβιων πουλιῶν στὴ σαρκοφάγο ποὺ καλύπτει, σὲ δευτέρῃ χρήσιν, τὸν τάφο τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου στὴν κόγχη τοῦ διακοσμοῦ τῆς ὁμώνυμης βασιλικῆς², ποὺ χρονολογεῖται τὴν ἴδια περίπου χρονικὴν περίοδο (τέλη 10ου αἰώνα)³.

Οἱ σαρκοφάγοι ὅπου τὰ τόξα τοὺς στηρίζουν μονὰ κολονάκια χρονολογοῦνται ὅλες στὸν 11ο αἰώνα, ὅπως ἡ ψευδοσαρκοφάγος τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης (τέλη 11ου αἰώνα)⁴ (εἰκ. 2).

Ἡ σαρκοφάγος τῆς Δέσιανης χρονολογεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰώνα⁵, ἡ ἄλλη ποὺ φυλάσσεται στὸ Μπεξεστένι τῶν Σερρῶν στὸν 11ο αἰώνα⁶, ἡ ἄλλη τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Πορταριάς στὸ Πήλαιο στὸν 11ο αἰώνα⁷, τῆς Ὀλυμπιώτισσας στὴν Ἐλασσόνα στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα⁸, ἐκείνη τῶν τούρκικων λουτρῶν τῆς Βέροιας (ἀρ. 82α-β) στὸν 11ο-12ο⁹, ἡ ἄλλη (ἀρ.

1. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Ὁμάδα ὑπέρθρων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, Δ.Χ.Α.Ε. (=«Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας»), περίοδος Δ', τόμος ΙΑ', 1982-1983, σ. 106, εἰκ. 12, σ. 107.

2. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίου Ἀχιλλεῖου Μικρῆς Πρέσπας, Π.Α.Ε. (=«Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας») 1967, σ. 55-69. Τοῦ Ἰδίου, Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου. Δευτέρα (1966) καὶ τρίτη (1967) περίοδος ἐργασιῶν, Ε.Ε.Π.Σ. Α.Π.Θ. («=Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης»), Δ' (1969-1970) 158-192, πίν. 47, 48. Πρβλ. A. Grabar, La sculpture byzantine au Moyen Age, Academie des Inscriptions et Belles-Lettres. Compte Rendus des séances de l'année 1971, σ. 748, τοῦ Ἰδίου, Sculptures Byzantines, II, πίν. XXXVI-XXXVII, Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 13, σ. 41, 219.

3. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου. Πρώτη περίοδος ἐργασιῶν καθαρισμοῦ (1965), Ε.Ε.Π.Σ.Α.Π.Θ. Β' (1965-1966), πίν. 29, 1.

4. Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., σ. 224.

5. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., σ. 276.

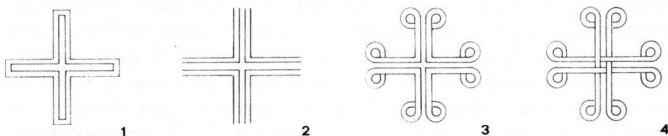
6. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., σ. 226.

7. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., σ. 224, 225.

8. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., σ. 221.

9. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., σ. 233.

εύρ. 83) την ίδια εποχή¹ και έκεινη στο Σαράι της 'Ανατολικής Θράκης², που μοιάζει πολύ με τη σαρκοφάγο του Λουτρού της 'Αλεξανδρουπόλεως (σημερα βρίσκεται στο 'Εθνικό Μουσείο της Σόφιας)³, υπό επιγραφή⁴ τὸ 1069.

Εικ. 3. Πρόταση ἐρμηνείας τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς ἐξελιξέως τοῦ πρώτου σταυροῦ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας (πρὸβλ. εἰν. 1 καὶ πίν. 1, 2).

Στους χώρους κάτω ἀπὸ τὰ τόξα, ἄλλοτε τοποθετοῦνται σταυροί⁵, ἄλλοτε δέντρα ἢ φυτά⁶, ἄλλοτε ἐναλλάξ δέντρα (κυπαρίσσια) καὶ σταυ-

1. Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 76, σ. 231.

2. Otto Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, δ.π., σ. 160, πίν. 5b.

3. Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 79β.

4. St. Maslev, *Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladža Kôj*, B. Z. 51 (1958) 114-115, πίν. XII.

5. 'Όπως στὴν ψευδοσαρκοφάγο τῆς Ροτόντας (ΑΓ 221) (Θεοχ. Παζαράς, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 19, β), ἢ ὅπως στὴ σαρκοφάγο τοῦ 'Όσίου Χριστοδοῦλου στὴ Μονὴ Θεολόγου Πάτμου ('Αναστ. Κ. 'Ορλάνδος, 'Η ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, δ.π., σ. 89, εἰκ. 68) καὶ οἱ δύο ἔργα τοῦ 11ου αἰῶνα. Οἱ σταυροὶ ὁμοῦς συνθέστερα, κάτω ἀπὸ τὶς ἀψίδες, συνοδεύονται, ὅπως στὴ σαρκοφάγο τῆς Ζίχνας, καὶ ἀπὸ κυπαρίσσια καὶ ἄλλα φυτὰ ἢ ἀνθινούς πλοχμούς καὶ κλιματίδες, ὅπως στὰ θραύσματα τῶν σαρκοφάγων ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφές στὴ βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης (Γ. καὶ Μαρία Σωτηρίου, 'Η βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου, δ.π., πίν. 58α, β), ἢ ὅπως στὴ σαρκοφάγο ποὺ βρέθηκε στὴν 'Αγία Σοφία τῆς Θεσσαλονίκης (Marinos Kalligas, δ.π., πίν. VIII, εἰκ. 16), ἢ ὅπως στὴ σαρκοφάγο ΑΓ 252 τοῦ Μουσείου τῆς Ροτόντας στὴ Θεσσαλονίκη (Θεοχ. Παζαράς, «Βυζαντινὰ 9, 1977, 57, 23, εἰκ. 3), ἢ τῆς Δέσιανης (Ν. Γ. Γιαννόπουλος, δ.π., Ε.Ε.Β.Σ., ΙΣΤ', 1940, 273, εἰκ. 1), ἢ στὴ σαρκοφάγο τῆς Α. Θράκης (Σαράι) (Semavi Eyice, Nicole Thierry, δ.π., σ. 48, εἰκ. 2), ἢ στὴ σαρκοφάγο τῆς Παλαιᾶς Μητροπόλεως Σερρών (Θ. Παζαράς, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 71), ἢ ἐκείνης στὸν 'Αγιο Νικόλαο Πορταριάς στὸ Πήλιο (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 32), ἢ τῆς σαρκοφάγου τοῦ 'Ιστορικοῦ καὶ Λαογραφικοῦ Μουσείου τοῦ 'Ηρακλείου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 70γ), ἢ καὶ με διπλοὺς σταυροὺς (Σταυρώσεως καὶ 'Αναστάσεως) καὶ φυτὰ, ὅπως τῆς 'Ολυμπιώτισσας στὴν 'Ελασσόνα (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 31), τῆς Μεγίστης Λαύρας στὸν 'Αθῶ (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 14β), ποὺ οἱ περισσότερες ἀνήκουν στὸν 11ο αἰῶνα.

6. 'Όπως σὲ ἐπιστύλια τοῦ 'Αρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης ('Αναστ. Κ. 'Ορλάνδος, Χριστιανικὰ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Σμύρνης, Α.Β.Μ.Ε., Γ', 1937, 149, εἰκ. 22, 24 (ἀρ. 25), 25 (ἀρ. 30, 31), ἢ σὲ ἐπιστύλια τέμπλου τῆς Χριστιανικῆς Μεσσήνης ('Αναστ. Κ. 'Ορλάνδος, 'Εκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσήνης, Α.Β.Μ.Ε., ΙΑ', 1969, 99, εἰκ.

ροί¹ ή και με έναλλάξ φυτά ή άνθείμεα, σταυρούς ή διακοσμητικά ή συμβολικά σχήματα², πτηνά ή και ζώα³. Οί μορφές τών σταυρών είναι ποικίλες και καθορίζονται από τις καλλιτεχνικές τάσεις, τις αντιλήψεις και πεποιθήσεις κάθε εποχής. Δέν είναι βέβαια δυνατόν ούτε να σκιαγραφήσει κανείς τό πρόβλημα σέ μιá παρόμοια εργασία, πού οί στόχοι της είναι ιδιαίτερα περιορισμένοι, αλλά και γενικότερα είναι ένα πολύ μεγάλο, ένα άπέραντο θέμα, πού συνήθως τό άποφεύγουν οί έρευνήτες από φόβο μήπως παραλείψουν κάποιες ιδιομορφίες στη μορφολογία και την τυπολογία της εξέλιξως του σταυρού ή άγνοήσουν κάποιες τοπικές ιδιορρυθμίες σέ άπομακρυσμένες περιοχές. Τόν ίδιο κίνδυνο δέν είναι δυνατόν να άποφύγει όκόμα και ένας πού προσπαθεί να μελετήσει την εξέλιξη και μιás συγκεκριμένης παραλλαγής της σταυρικής μορφολογίας, όπως συμβαίνει στη δική μας περίπτωση.

Άρχίζοντας την εξέτασή μας από τόν πρώτο σταυρό πού οί κεραίες του διαχάζονται στις άκρες και συστρέφονται, παρατηρούμε ότι θεωρητικά είναι δυνατόν ή μορφή του να προέρχεται από ένα συμμετρικό σταυρό με περιθώρια, πού πλαισιώνεται δηλαδή με ταινία και πού σέ κάποιο στάδιο εξέλιξως οί άκρες του άποχωρίζονται και συστρέφονται πρós τά έξω (εϊκ. 3).

15). Σε κοσμητες εικονοστασιών τό θέμα αυτό είναι ιδιαίτερα αγαπητό, όπως στη Μάνη ('Αγ. Θεόδωρος Μπάμπικα, 'Αγ. Γεώργιος κοντά στο Μπρίκι, 'Αγ. 'Ιωάννης Κέριος, Κοιμησις στην Παγκέα κ.ά.) (N. B. Δ ρ α ν δ ά κ η ς, Νικήτας Μαρμαράς, «Δωδώνη», Α', 1974, πίν. I, IV, V, IXβ, XV, XVI, και άλλου, όπως στον 'Ελκόμονο Μονεμβασίας (Maria Panayotidi, «Monemvasia», Alte Kirchen und Klöster Griechenlands. Ein Begleiter zu dem byzantinischen Stätten, Köln 1978, σ. 196).

1. Όπως στη σαρκοφάγο της Μεγάλης πριγκίπισσας Όλγας στην 'Αγία Σοφία του Κιέβου (O l e x a P o w s t e n k o, The Cathedral of St. Sophie in Kiev, «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.», III-IV, 1954, 108, και «Cahiers Archéologiques», δ.π., XVIII, 1968, fig. 2), ή στο θωράκιο της φιάλης στη Μεγίστη Λαύρα ή στα γλυπτά του Μουσείου της Σμύρνης (A. G r a b a r, Sculptures byzantines, II, Pl. XIIIa), ή όπως σέ θραύσμα έπιστύλιου τέμπλου από τη Μίλητο, όπου όμως έδω οί σταυροί είναι διπλοί (Deutsches Archäologisches Institut, «Istanbul Mitteilungen», Tübingen, 25, 1975, πίν. 37, 1). Σε όρισμένα παραδείγματα ό φυλλοφόρος σταυρός περιορίζεται κάτω από τό κεντρικό τόξο και στα άλλα συμμετρικά τοποθετούνται κυπαρίσσια, όπως στη σαρκοφάγο του 'Αγίου 'Αθανασίου στη Μονή της Μεγ. Λαύρας του 'Αγίου Όρους (Θ. Παζαρής, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 15, Otto Feld, δ.π., R.Q., 1970, σ. 165).

2. Όπως σέ γλυπτό έπιστύλιο του 'Αρχαιολογικού Μουσείου της Σμύρνης ('Α. Κ. Ό ρ λ ά ν δ ο ς, Χριστιανικά γλυπτά του Μουσείου της Σμύρνης, Α.Β.Μ.Ε., Γ', 1937, 147, εϊκ. 21, σ. 149, εϊκ. 23, A. G r a b a r, Sculptures byzantines, II, Pl. XII, a, b).

3. Όπως στην ψευδοσαρκοφάγο του 'Αρχαιολογικού Μουσείου της 'Αρχαίας Κορίνθου (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 60β), ή στη Μονή Πεντέλης (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 59), ή στις ψευδοσαρκοφάγους τών τουρκικών λουτρών της Βέροιας (Θ. Παζαράς, δ.π., πίν. 7α, β), ή όπως στη σαρκοφάγο του Βυζαντινού Μουσείου της 'Αθήνας (άρ. εύρετ. 1060, 1063, 1287α, β) (Θ. Παζαράς, «Βυζαντινά», 9, 1977, πίν. XVIII, 32).

Ἡ μορφή αὐτὴ τοῦ σταυροῦ εἶναι γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὸν 9ο αἰῶνα σὲ γλυπτό ὑπέρθυρο τῆς Συλλογῆς Θησείου ποὺ φυλάσσεται σήμερα στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθῆνας (Τ 988)¹.

Ἕνας ἄλλος παρόμοιος σταυρὸς σὲ ἄλλο ὑπέρθυρο (Τ 997-8) ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια Συλλογὴ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴ Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ στὸ 10ο αἰῶνα². Παρόμοιος ἐπίσης σταυρὸς μέσα σὲ πλοχμὸ ὑπάρχει σὲ ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στὸν ἐξωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Μελετίου στὸν Κιθαιρῶνα (εἰκ. 4), στὸν Ἅγιο Ἐλευθέριο (Γοργοεπήκοο) τῆς

Εἰκ. 4. Ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στὸν ἐξωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Μελετίου τοῦ Κιθαιρῶνα.

Ἀθῆνας (πίν. 7α), στὴν Ἐπισκοπὴ Βόλου (πίν. 7β), σὲ σαρκοφάγο ποὺ ἐκτίθεται στὴν αὐλὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθῆνας (πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κτήριο), σὲ ὑπέρθυρα τῆς Συλλογῆς Θησείου ποὺ ἐκτίθενται στὴν αὐλὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθῆνας (ἄ.ἄ. 490, 498, 1014) καὶ ἄλλο μὲ ἄ.ἄ. 1771 (ἄγνωστης προέλευσης), ὅπως καὶ στὰ μὲ ἄ.ἄ.: 1256, 1251, 534, 1249, καὶ τὸ 1337 (9ου-10ου αἰῶνα) ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ, σ' ἄλλο ἓνα μὲ ἄ.ἄ. 918 σὲ ἐπίκρανο³ καὶ σ' ἄλλο (Τ 498) ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τοῦ Θησείου καὶ ποὺ χρονολογεῖται στὸν 9ο αἰῶνα⁴.

Ὅπως ἀναφέραμε καὶ πιὸ πάνω, ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ σταυροῦ κοσμεῖ πολλὰ ἀνάγλυφα ποὺ ὑπάρχουν στὴ Συλλογὴ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου

1. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Ὁμάδα ὑπερθύρων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. ΙΑ', 1982-83, σ. 101, εἰκ. 4, σ. 106.

2. Ὁ.π., σ. 102, εἰκ. 6, σ. 107.

3. Πρβλ. καὶ Fulvio Zuliani, I marmi di San Marco. Alto Medioevo 2. Venezia, σ. 174, εἰκ. LI: Atene - Museo Bizantino, Lasta Scolpita (ἀπὸ τὸν Ὁδηγὸ τοῦ Μουσείου τοῦ Γ. Σωτηρίου τοῦ 1932).

4. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Ὁ.π., σ. 102, εἰκ. 5, σ. 106.

στον Κιθαιρώνα¹, τὰ ὅποια ὁ Ὁρλάνδος χρονολογεῖ μέσα στὸ 12ο αἰώνα². Ἐναν παρόμοιο σταυρὸ σὲ ἐπιστύλιο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ Drenovo τῆς γιουγκοσλαβικῆς Μακεδονίας καὶ σήμερα ὑπάρχει στὸ ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας³, ὁ A. Grabar χρονολογεῖ στὸν 11ο-13ο αἰώνα⁴. Ἐναν ἄλλο παρεμφερὲ σταυρὸ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθῆνας, κάτω ἀπὸ θριαμβευτικὴ ἀγίδα καὶ ἐπάνω σὲ βάση, ὁ Grabar χρονολογεῖ στὸ 13ο αἰώνα⁵.

Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκουν καὶ σταυροὶ τοῦ τύπου αὐτοῦ ἐγγεγραμμένοι μέσα σὲ κύκλους, ποὺ κοσμοῦν πολύτιμο ὕφασμα-κάλυμμα τῆς Ἀγίας Τράπεζας στὴ σκηνὴ τῆς Θείας Λειτουργίας στὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ Manastir⁶ καὶ ἄλλος, ἐλεύθερος σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο, σὲ ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στὸ παρεκκλήσι τῆς Περιβλέπτου στὸ Μυστρά (εἰκ. 5).

Εἰδικότερα ἡ μορφή τοῦ σταυροῦ αὐτοῦ, ὅπου ἀπὸ τὴ βάση του ξεφυτρώνουν φυτὰ μὲ ποικίλες μορφές (φυλλοφόρος σταυρὸς), ἀπαντιέται ἤδη ἀπὸ τὸν 9ο αἰώνα, ὅπως στὰ παραδείγματα τῶν ὑπέρθρων ποὺ σήμερα βρίσκονται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθῆνας καὶ ποὺ προέρχονται, τὸ T 1014 ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Θεσείου⁷, τὸ T 1022 ποὺ βρέθηκε στὸ χῶρο τῆς Ἀκροπόλεως⁸, τὸ T 1337 στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ⁹, καὶ συνεχίζει στὸ 10ο, ὅπως ὁ σταυρὸς κοσμητῆ στὸ ναὸ τῶν Ἀσωμάτων τῆς Κίττας¹⁰, ἢ ὅπως ὁ σταυρὸς στὸ ὑπέρθυρο (T 490) τῆς Συλλογῆς τοῦ Θεσείου, σταυρὸς φυλλοφόρος μὲ ρόδακες στὰ ἐπάνω διάκενα¹¹, ἐγγεγραμμένος ὅλος μέσα σὲ κύκλους.

Ἡ μορφή ὅμως τῶν φυλλοφόρων σταυρῶν, ὅπου ἀπὸ τὴ βάση τους φυτρώνουν συμμετρικὰ μίσχοι καὶ κλῶνοι φυτῶν ποὺ ἀναδεικνύουν τὸ σταυρικὸ σχῆμα, εἶναι ἀρχαιότερη τοῦ ἀπλοῦ σχήματος τοῦ ἀντίστοιχου σταυροῦ τοῦ θωρακίου τῆς Ζίχνας, ὅπου κάπως ἀσύνδετα ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ βάση του

1. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλάτρια αὐτῆς, A.B.M.E. E' (1939-40) 100, εἰκ. 47, σ. 105, εἰκ. 52.

2. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, ὁ.π., σ. 98,

3. A. Grabar, Sculptures byzantines, II, Pl. LXXVla.

4. Ὁ.π., σ. 117.

5. A. Grabar, Sculptures byzantines, II, Pl. LXXXc, σ. 106, No 89.

6. V. J. Djuricé, La peinture murale byzantine XIIe et XIIIe siècles, «XVe Congrès International d'Etudes Byzantines. Rapports III. Art et Archéologie», Athènes 1976, Pl. XVI, εἰκ. 31 καὶ σ. 75 (καὶ I. Athènes 1979, σ. 232).

7. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. ΙΑ', 1982-83, σ. 99, εἰκ. 1, σ. 106.

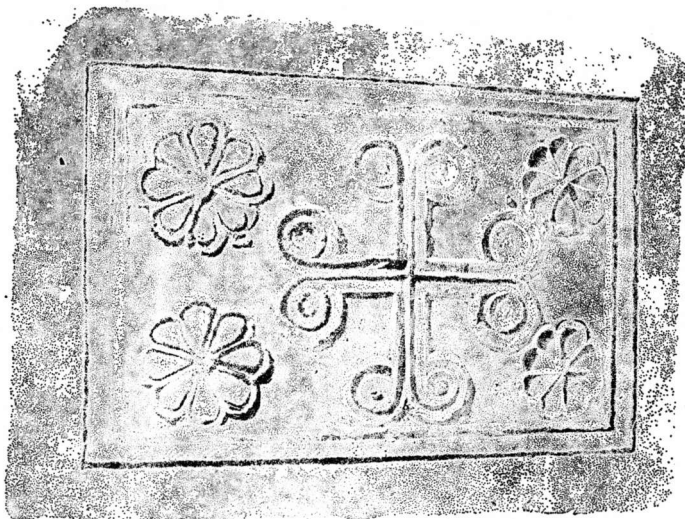
8. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, ὁ.π., σ. 100, εἰκ. 2, σ. 106.

9. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, ὁ.π., σ. 100, εἰκ. 3, σ. 106.

10. Ν. Β. Δρανδάκης, Βυζαντινὰι τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, ἐν Ἀθῆναις 1964, πίν. 5β.

11. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, ὁ.π., σ. 103, εἰκ. 8, σ. 107.

τά δύο κυπαρίσσια ή φοινικόφυλλα, όπως και τα άλλα δύο από τα επάνω διάχωρα (πίν. 1, 9). Ένα από τα αρχαιότερα παραδείγματα σταυρών κάτω από άψίδες, όπου από τη βάση τους ξεφυτρώνουν συμμετρικά δύο καρδιόσχημα κισσόφυλλα και πού προς τα επάνω διάχωρα γέρνουν άλλα κισσόφυλλα που ξεκινούν από την άψίδα και εισέρχονται συμπληρώνοντας την επιφάνεια και υπακούοντας στο γενικό φόβο του κενού που επικρατεί στην εποχή αυτή, είναι ένας κοσμήτης του εικονοστασίου της Παναγίας της Σκριπούς που χρονολογείται το 873-4¹ (πίν. 8,α).

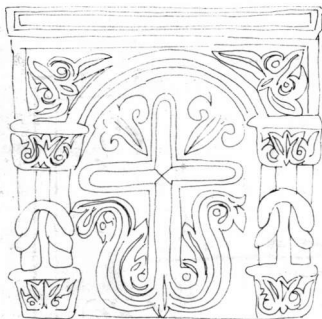
Εικ. 5. Ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στο παρεκκλήσι τῆς Περιβλέπτου στο Μυστρά.

Οἱ μορφές τοῦ (θριαμβεύοντος) σταυροῦ κάτω ἀπὸ τόξα, ὅπως ἀναφέραμε καὶ στὰ προηγούμενα, εἶναι ποικίλες καὶ καθορίζονται ἀπὸ τὶς τάσεις τῆς κάθε ἐποχῆς καὶ συνεπῶς μποροῦν οὐσιαστικά νὰ συμβάλουν στὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου² (εἰκ. 6).

1. A. H. S. Megaw, The Skripou Skreen, B.S.A. (=«The Annual of the British School of Archaeology at Athens»), 61 (1967) πίν. 1h, 5, σ. 17.

2. Σταυροὶ κάτω ἀπὸ τόξα ἐπισημαίνονται ἤδη ἀπὸ τὸν 6ο μ.Χ. αἰῶνα τουλάχιστον. Πρβλ. Glanville Downey, Ancient Antioch, Princeton 1963, εἰκ. 72, Noël Duval, Etudes critiques. Deux basiliques chrétiennes de Tunisie Méridionale, «Cahiers Archéologi-

Στή σύνθεση τοῦ πρώτου ἀριστεροῦ διαχώρου βλέπουμε ἔτι ὁ σταυρὸς στηρίζεται νοητὰ ἐπάνω σὲ μιὰ βαθμιδωτὴ ὑποδοχὴ (πίν. 1-3, εἰκ. 1). Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ σταυροῦ ἐπάνω σὲ μιὰ βαθμιδωτὴ (μὲ τρεῖς βαθμίδες συνήθως) βάση συμβολίζει τὸ νοητὸ Γολγοθᾶ¹. Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα ἡ συμπλήρωση τῶν

Εἰκ. 6. Σκαρίφημα ἀναγλύφου ἐντοιχισμένου στὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου (Γοργοεπηκόου) στήν Ἀθήνα.

Εἰκ. 7. Κιονόκρανο ἀνοίγματος δίλοβον (;) παραθύρου στὸν ἐξωνάρθηκα τοῦ Ὁσίου Μελετίου τοῦ Κιθαιρώνα.

δύο κατώτερων διαχώρων μὲ συμμετρικὰ δύο κυπαρίσσια ἢ φοινικόφυλλα ἢ

ques», III, σ. 284, Giuseppe Agnello, Le arti figurative nella Sicilia Bizantina, σ. 27, εἰκ. 6, σ. 36, εἰκ. 18. Ἡ συνήθεια αὐτὴ συνεχίζεται μέχρι τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα. Πρβλ. Μαρία Καμπούρη-Βαμβούκου, Ἀνάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, «Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 106, Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.τ., σ. 258.

1. A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin. Dossier archéologique, Paris 1957, σ. 153, πίν. 2 κ.έ.

γενικά φυτά, δέντρα ή κληματίδες που έλίσσονται συμμετρικά προς τα επάνω και γεμίζουν τους χώρους, άποτελεί προσομοίωση του σταυρού ως «ξύλον του νοητού Παραδείσου»¹, «ξύλον ζωοποιόν»² ή «δένδρον τής ζωής»³. Άσχετα με το θέμα του πλαισίου σταυροί κοσμούνται με συμμετρικά δέντρα σε πολλά παραδείγματα από την εποχή ήδη τής εικονομαχίας⁴.

1. A. Grabar, *Sculptures Byzantines*, II, σ. 86, πίν. XXXVIII 3, πίν. XXXVI.

2. A. Grabar, *Les représentations des conciles dans l'église de la Nativité à Bethléem, «Byzantion» XI (1936) 141-152*, Paul A. Underwood, *The Fountain of Life in Manuscripts of the Gospels*, D.O.P. (=Dumbarton Oaks Papers) 5 (1950) 98, 99, εικ. 46, 48.

3. Paul A. Underwood, D.O.P. 5 (1950) 98, εικ. 46.

4. Καί κατά την παλαιοχριστιανική εποχή βλέπουμε συμμετρικά σε κεντρική παράσταση Χρίσματος κυπαρίσσια σε θωράκιο τής Περιβλέπτου τών Πολιτικών Εύβοιας, Άν. Όρλάνδος, A.B.M.E. Γ' (1937) 180, εικ. 6. Hayford Peirce-Ruyall Tyler, *The Elephant-tamer Silk, VIIIth Century*, D.O.P. 2 (1941) 25, Pl. 13. Πρβλ. θωράκιο από το βαπτιστήριο του Sicvald, στο Πατριαρχείο τής Aquileia, 762-776 στο Cividale. Σε τοιχογραφία στο ναό του Άγίου Στεφάνου κοντά στο Cemil, στην κοιλάδα του Περιστρέμματος, (Agac, Altikilise). Ann Wharton Epstein, *The 'Iconoclast' Churches of Cappadocia, «Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. University of Birmingham March 1975»*, Edited by Antony Bryer, and Judith Herrin, Centre for Byzantine Studies. University of Birmingham, σ. 108, εικ. 24. Ψηφιδωτός σταυρός, κάτω από θριαμβευτική άψίδα με δύο συμμετρικά κυπαρίσσια του δου αϊ.) στο δάπεδο βαπτιστηρίου βασιλικής τής Τυνησίας. Πρβλ. κριτική του Noël Duval, (στο βιβλίο του Mohamed Fendri, *Basiliques chrétiennes de la Skhira* (Publ. de l'Univers. de Tunis, Faculté des Lettres. 1ère serie: archéologie et histoire, vol. VIII), Tunis-Paris (P.U.F.) 1961), *Études critiques, Deux basiliques chrétiennes de Tunisie méridionale, «Cahiers Archéologiques»*, XIII, σ. 284.

Παρόμοια ανάγλυφα με σταυρούς κάτω από θριαμβευτικά τόξα, με συμμετρικά τοποθετημένα στυλιζαρισμένα δέντρα, σώζονται και στη Βενετία, στην Άγ. Άπολλωνία, στο Duomo του Murano, στο ναό του S. Fosca στο Torcello και στην Άγία Σαβίνα τής Ρώμης. Πρβλ. Fulvio Ziliani, *I marmi di San Marco. Uno studio ed un catalogo della scultura ornamentale marciana fino all' XI secolo*. Alto Medioevo 2. Venezia, εικ. XLVI-IL. Συμμετρικά κυπαρίσσια που γέρνουν προς το σημείο διασταυρώσεως τών κεραιών του σταυρού εικονίζονται και στο τρίπτυχο τής Harbaville (του Λούβρου), όπου ό σταυρός άπεικονίζεται ως δένδρον ζωής. Paul A. Underwood, *The Fountain of Life in Manuscripts of the Gospels*, D.O.P. 5 (1950) 99, εικ. 48 (του 11ου αιώνα). Σταυρός επίσης με πλούσιο φωτικό διάκοσμο, ως ξύλον ζωοποιόν, άπεικονίζεται σε ψηφιδωτό του ναού τής Γεννήσεως τής Βηθλεέμ (δ.π., σ. 98, εικ. 46). Πρβλ. A. Grabar, *Les représentations des conciles dans l'église de la Nativité à Bethléem, «Byzantion» XI (1936) 141-152*. Δύο κυπαρίσσια, επίσης, γέρνουν προς το κέντρο του σταυρού στο ανάγλυφο του σταυρού κάτω από άψίδα του Μουσείου τής Χίου (A. Orlandos, *Monuments byzantins de Chios*, Athènes 1930, πίν. 7). Τήν ίδια κίνηση παρουσιάζουν και τα κυπαρίσσια στα δύο άκρινά διάχωρα στη σαρκοφάγο τής Δέσιανης (N. I. Γιαννόπουλος, "Ερευναι εν τή επαρχία Άγιάς Δέσιανης (= Βεσαίνης) και Βαθύρρευμα, E.E.B.E. IET' (1940) 273, εικ. 1) και του Ladža Kōj (Λουτρού Άλεξανδρουπόλεως) του 1067 (St. Maslev, *Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladža Kōj*, B.Z. 51, 1958, 113-116. Otto Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophag*, R.Q., 1970, πίν 6b), ή στίς γνωστές λάρνακες που φυλάσσονται στο προαύλιο τής Μητροπόλεως (Άγίον

Ἀργότερα βλέπουμε στὰ ἀνάγλυφα τῶν βυζαντινῶν σαρκοφάγων νὰ βλασταίνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, ἄλλοτε ἀπὸ μιὰ κοινὴ φύτρα, ὅπως

Θεοδώρων) στὶς Σέρρες. (Α. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε. Ε', 1939-1940, 163, εἰκ. 8. Α. G r a b a r, *Sculptures byzantines*, II, πίν. XXXVIII f, σ. 69, 11ος αἰ.). Ὁ Θ ε ο ρ χ. Πα ζ α ρ ᾶ ς (Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 71, 72) τὶς χρονολογεῖ τὸν 11ο αἰῶνα (δ.π., σ. 224), τὴν με ἀ.α. 73 (ποῦ σήμερα ἔχει μεταφερθεῖ στὸ Μπεξεστένι τῆς πόλεως) στὸ πρῶτο μισό τοῦ 11ου αἰῶνα (δ.π., σ. 94, 225). Σὲ ὁρισμένα παραδείγματα σαρκοφάγων τὰ κυπαρίσσια ἢ φοινικόφυλλα ξεφυτρώνουν καὶ με μιὰ μαλακὴ κίνηση πλαισιώνουν καὶ προστατεύουν συμμετρικὰ τὸ (διπλὸ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση) σταυρὸ, ὅπως στὸ ἀνάγλυφο τοῦ θαρακίου ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐξαγωνικὸ κιβώριο τοῦ τάφου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, (Γ. καὶ Μ α ρ ῖ α Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθήναις 1952, πίν. 55, εἰκ. β, σ. 179) ποῦ οἱ Σωτηρίου χρονολογοῦν πρὶν ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα (δ.π., σ. 179) καὶ ὁ Α. G r a b a r (*Sculptures byzantines*, II, πίν. LXXXIa-d, σ. 103) στὸ 12ο ἢ 13ο αἰῶνα. Τὴν ἴδια κίνηση ἔχει καὶ φοινικόφυλλο ποῦ ξεφυτρώνει ἀπὸ τὴ βάση σταυροῦ στὴν ψευδοσαρκοφάγο ἀρ. 23 τῆς Ροτόντας (Θ ε ο ρ χ. Πα ζ α ρ ᾶ ς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, πίν. 18) ποῦ ὁ Παζαράς χρονολογεῖ (δ.π., σ. 232) στὸν 11ο-12ο αἰῶνα. Τὴν ἴδια παράσταση συναντοῦμε σὲ ψευδοσαρκοφάγο τῶν τουρκικῶν λουτρῶν τῆς Βέροιας, ὅπου τὰ φοινικόφυλλα ἔχουν τὴν ἴδια συστροφή καὶ πλασμό (Θ ε ο ρ χ. Πα ζ α ρ ᾶ ς, δ.π., πίν. 7β, σ. 231). Στὴν ἴδια κατηγορίαν ἀνήκει καὶ τὸ φοινικόφυλλο ποῦ πλαισιώνει τὶς ἄκρες τῆς ψευδοσαρκοφάγου τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας (ἀρ. ΑΓ 221) ποῦ ὁ Θ ε ο ρ χ. Πα ζ α ρ ᾶ ς χρονολογεῖ ἐπίσης στὸν 11ο αἰῶνα (Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 19β, σ. 226). Στὴν ἴδια κατηγορίαν θὰ τοποθετούσαμε καὶ τὸ ἄλλο τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης (Ἀ ν α σ τ ᾶ σ ι ο ς Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε., Γ', 1937, εἰκ. 23, σ. 14). Μεγαλύτερη συστροφή ἔχουν τὰ φοινικόφυλλα, μιὰ καὶ ἐγγράφονται μάλιστα μέσα σὲ κύκλο, στὶς σαρκοφάγους τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Βέροιας (Θ ε ο ρ χ. Πα ζ α ρ ᾶ ς, δ.π., πίν. 11, σ. 2) καὶ τῆς Πετροβίτσας ποῦ φυλάσσεται σήμερα στὸ Μουσεῖο Ἰωαννίνων (Α. G r a b a r, *Sculptures byzantines*, II, πίν. LXXVIII c) ποῦ καὶ τὰ δύο ἀνήκουν στὸν 11ο-12ο αἰῶνα. Τελευταῖο παράδειγμα στὴν ομάδα τῶν ἀναγλύφων ποῦ τὰ κυπαρίσσια ἔχουν τὴ μεγίστη συστροφή καὶ ἀγκαλιάζουν τὸ σταυρὸ εἶναι τοῦ Μουσείου τοῦ Ἡρακλείου, ποῦ δημοσίευσε ὁ Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς (Προστόμιον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, Α.Δ., 9, 1924-25, 188, εἰκ. 1) καὶ χρονολογεῖ τὸ 12ο ἢ 13ο αἰῶνα (δ.π., σ. 191). Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε καὶ τὴ λατρεῖα τῶν δέντρων ἥδη ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Τὰ ἱερὰ δέντρα λατρεύονταν ταυτόχρονα καὶ ὡς κατοικία τῆς θεότητας (πρβλ. ταῦτιση τῆς ἱερῆς δρυὸς ὡς κατοικίας τοῦ Δία Ὀμηρος, Ἰλ. Ε', 693: «τῇ περικαλεῇ φηγῷ»). Ἀλλὰ καὶ ἡ αἰγυπτιακὴ θεὰ Ἀτάρ, ὅπως καὶ ὁ Μίθρας σὲ παραστάσεις βλέπουμε νὰ ἀναδύονται ἀπὸ ἱερὰ δένδρα. Πρβλ. Κ ω ν σ τ. Κ α λ ο κ ῦ ρ η ς, Τὰ ἱερὰ δένδρα καὶ τὸ ἐξ Ἀνατολῆς καταγόμενον δένδρον τῶν Χριστουγέννων, «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ.» 18 (1973) καὶ Μελετήματα Χριστιανικῆς Ὁρθοδόξου Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 397, 399. Ἀ ν ν α Ἀ π ο σ τ ο λ ᾶ κ η, Διόνυσος Δενδρίτης Α.Ε. (1942-44) 79 κ.ε. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, στὸ συριακὸ τουλάχιστον χῶρο, κατὰ τὶς λειτουργίες ἐστήνονταν συμμετρικὰ στὴν ὄραια πύλιν τὸ τέμπλον δύο πολυκάνδυλα σὲ μορφὴ δένδρων ποῦ φωταγωγοῦνταν, κατὰλοιπα προφανῶς πανάρχαιες δενδρολατρεῖαι. Μακρινὴ ἀνάμνηση ἐκείνων εἶναι πιθανόν καὶ τὰ σημερινὰ μανουάλια ποῦ τοποθετοῦνται συμμετρικὰ στὰ εἰκονοστάσια τῶν ὀρθοδόξων ναῶν ποῦ ἡ πλουσιότερη ἐκφραστὴ τους εἶναι τὰ ἀργυρὰ δενδρόμορφα, φυτόμορφα μανουάλια τῶν καθολικῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Δὲν πρέπει τέλος νὰ παραβλέψουμε

στό ανάγλυφο της Ζίχνας (πίν. 1-3)¹, άλλοτε από τις βαθμίδες της βάσεως², κάποιτε ανεξάρτητα κάτω από τη βάση του σταυρού³ και άλλοτε, ή ίδια ή βάση του σταυρού συνεχίζεται και διαμορφώνεται φυτομορφικά⁴ (εικ. 8).

τὸν πένθιμο συμβολισμό του κυπαρισσιοῦ. Ὁ Βιργίλιος στὴν Αἰνείαδα (VI, 216) ὀνομάζει τὸ κυπαρίσσι νεκρικό (feralis). Πρβλ. Π. Λεκατσᾶς, Ἡ ψυχὴ. Ἡ ἰδέα τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ θανάτου, Ἀθήναι 1957 σ. 85. Γ. Δημητροκάλλης, Ἡ ὑπὸ τῶν Ἡλείων χρήσις ξύλων λεύκης κατὰ τὰς θυσίας τοῦ Διός, «Ἐπετηρὶς τῆς Ἐταιρείας Ἡλειακῶν Μελετῶν», τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1983, σ. 16. Τὴ συσχέτιση τοῦ κυπαρισσιοῦ μὲ τοὺς νεκροὺς διαπιστώνουμε καὶ σὲ παράσταση δακτυλιόιθου ἀπὸ Ἰασπῆ μὲ παράσταση μιθραϊκῆ, τοῦ Μουσείου τῆς Φλωρεντίας, ὅπου μέσα στὸ φύλλωμα κυπαρισσιοῦ διακρίνεται νεκροκεφαλὴ. S a l o m o n R e i n a c h, Pierres gravées, Paris 1895, σ. 66, πίν. 67, 78 (1). Πρβλ. τέλος καὶ Γ. Σπαταλάς, Τὸ κυπαρίσσι στὴν ποίηση, «Περιοδικὸ Μεγάλῃ Ἐγκυκλοπαιδεῖα» 51(13.2.927)4-5.

1. Ἐδῶ μπορούμε νὰ διακρίνουμε δύο παραλλαγές. Ἀρχαιότερος εἶναι ὁ τύπος ὅπου οἱ δύο συμμετρικοὶ μίσχοι φυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, ὅπως στὸ παράδειγμα τοῦ σταυροῦ τῆς τοιχογραφίας στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἀγίου Βασιλείου, κοντὰ στὴ Σινασό (Ann Wharton Epstein, The 'Iconoclast' Churches of Cappadocia, «Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. University of Birmingham, March 1975», Centre of Byzantine Studies. University of Birmingham, χ. χρον., σ. 106, εἰκ. 23) τοῦ τέλους τοῦ 9ου, ἀρχῶν 10ου αἰῶνα (δ.π., σ. 111).

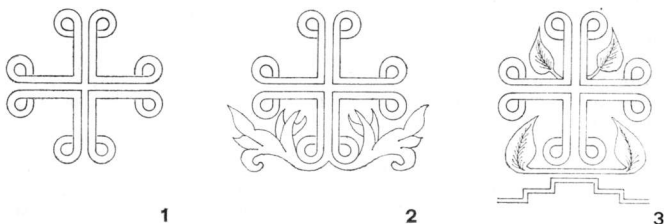
2. Ὅπως σὲ ἀνάγλυφο τοῦ Ὁσίου Λουκά στὸ Ἀλιβερί τῆς Εὐβοίας (τοῦ 1010). A. Grabar, Sculptures byzantines, II, πίν. XXVIII d, σ. 60.

3. Ὅπως στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ὁσίου Λουκά, δ.π., καὶ στὸ ἀργυρὸ κάλυμμα τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου. O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, N.Y. 1961, σ. 560, εἰκ. 343.

4. Ἐχομε ἀρχαιότατα παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου τοῦ σταυροῦ, ποὺ εὐκόλα ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὴ μορφολογία τοῦ ἴδιου τοῦ σταυροῦ, ὅπως σὲ ἀνάγλυφο τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰῶνα ποὺ βρέθηκε στὴν ἐξέδρα μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐπισκοπικὴ ἐκκλησίαν τῶν Στόβων. Ernst Kitzinger, A Survey of the Early Christian Town of Stobi, D.O.P. 3 (1946) 116. Σὲ χυμώδεις μίσχους ἀκανθὰς καταλήγει τὸ κάθετο σκέλος τοῦ σταυροῦ, ποὺ στρέφονται συμμετρικά (ὅπως στίς γνωστὲς ὅσμιες λαϊκὲς ἀπεικονίσεις τῆς Γοργόνας τοῦ μύθου μὲ τὶς διχαλωτὲς οὐρὲς ψαριοῦ), στὴ σαρκοφάγῳ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ τόσο συχνὰ παρατέμπουμε (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, δ.π., πίν. 58β). Ἀλλὰ καὶ σὲ μεταγενέστερα παραδείγματα ἀπαντιεῖται τὸ φαινόμενο, ὅπως σὲ θωράκιο τῆς φιάλης τῆς Μονῆς Μ. Λαύρας στὸν Ἀθῶ (O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, N.Y. 1961, σ. 711, εἰκ. 455. Lascarina Bouras, Some Observations on the Grand Lavra Phiale at Mount Athos and its Bronze Strobilion, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. Η', 1975-76, πίν. 47α, καὶ σ. 86, ὅπ.σ. 11), σὲ σαρκοφάγῳ στὸ Πρωτάτο τῶν Καρυῶν, σὲ θωράκιο τέμπλου ἐντοιχισμένου ἐξωτερικά στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ στὴ Μονὴ Σωτήρος στὸ Γαλαξίδι, σὲ ἐντοιχισμένο ἀνάγλυφο στὸ καθολικὸ τῆς Καισαριανῆς (Μαν. Χατζηδάκης, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, χ. χρον., σ. 112), ὅπως καὶ σὲ ἀπεικονίσεις βυζαντινῶν εἰκονιστῶν τοῦ θησαυροῦ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Halberstadt (No 24 καὶ 26) (A n d r e a s G r a b a r, Quelques reliquaires de Saint Démétrios et le martyrium du Saint à Salonique, D.O.P. 5 (1950) εἰκ. 12, 14, σ. 6, 7). Σὲ ἀνάγλυφα, ἐπίσης, ποὺ βρίσκονται στὴ βασιλικὴ τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα (St Sofia of Ochrida. UNESCO, Paris 1953, σ. 10). Θὰ μπορούσαμε ὅμως νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ ἕνα μεγάλο πλῆθος παραδειγμάτων ποὺ φθάνουν μέχρι τὸ

Ἐδῶ ἀκριβῶς βρισκόμαστε μπροστὰ στὴν πιὸ ρεαλιστικὴ παράσταση καὶ ταύτιση τοῦ ξύλου τοῦ σταυροῦ μὲ ἓνα ὀλοζώντανο φυτὸ, μὲ τὴν ἴδια τὴν ἐννοια τῆς βλαστήσεως, μὲ τὸ *ξύλον τὸ ζωοποιόν*, τὸ *δένδρον τῆς ζωῆς*, μὲ ἓνα σύμβολο τοῦ νοητοῦ Παραδείσου (εἰκ. 6, 7).

Ἀπὸ τὰ προηγούμενα διαπιστώνουμε πὼς καὶ ἀπὸ τὴν κίνηση τῶν δύο συμμετρικῶν κυπαρίσσιδων ἢ φοινικόφυλλων, ποὺ μὲ διάφορους τρόπους ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε τὰ χρονολογικὰ ὅρια τοῦ ἀνάγλυφου. Ἔτσι τὰ πλέον λειτουργικὰ σχήματα, ὅπου τὰ κυπαρίσσια ταυτίζονται μὲ κομψότητα καὶ δυναμικὰ ἀγκαλιάζουν προστατευτικὰ τὸ σταυρό, ἀνήκουν σὲ μιὰ μεταγενέστερη ἐποχὴ, στὸ 12ο καὶ 13ο αἰῶνα, ἐνῶ ἀντίθετα τὰ πιὸ συγκρατημένα ἀνήκουν γενικότερα στὸν 11ο.

Εἰκ. 8. Ἐξέλιξη τύπου ἰσοσκελοῦς συμμετρικοῦ σταυροῦ σὲ φυλλοφόρο (ὁ σταυρὸς τοῦ πρώτου διάχωρον τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας· πλν. 1).

Εἰδικότερα παραδείγματα, ὅπου τὰ συμμετρικὰ κυπαρίσσια ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση μὲ ἓναν παλμὸ καὶ μιὰ συστροφή, ὅπως τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας, εἶναι ἐκεῖνα τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀττάλειας¹ καὶ ἓνα ἄλλο σὲ θωράκιο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς βασιλικῆς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῶν Σερρών ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο τὸν 11ο αἰῶνα².

Στὸ παράδειγμα αὐτὸ τὰ δύο κυπαρίσσια ἀκολουθοῦν ἀκριβῶς τὴ μορφολογικὴ λύση τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας καὶ τὸ στέλεχος (ὁ κορμὸς τους) ξεφυτρώνει μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο ἀπὸ τὴ βάση, ὅπου ἐλαφρὰ ἐφάπτεται

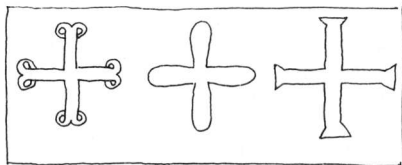
14ο αἰῶνα (πρβλ. Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., Ε', 1939-1940, 103, εἰκ. 51, καὶ παραδείγματα ποὺ δημοσιεύονται στὸ *Искусство Византии В Собраниях СССР. «Ускусство XIII Века»*, Москва 1977, εἰκ. 908, στὴν πίσω ὀψη μεταλλικοῦ εἰκονιδίου τοῦ 13ου αἰῶνα).

1. Otto Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, R.Q. (1970) 165, εἰκ. 2.

2. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Ε' (1939) 160, εἰκ. 6, σ. 161, εἰκ. 7, σ. 106.

οριζόντια, και μετά, απότομα, καιά όρθή γωνία, στρέφεται προς τὰ ἐπάνω γιὰ νὰ ἀκουμπήσει ἡ κορφή τους στοῦ κέντρο τοῦ σταυροῦ.

Σὲ ἓνα ἄλλο ἐπίσης παράδειγμα βλέπουμε τὰ συμμετρικά δέντρα νὰ ξεφυτρώνουν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὰ δύο μικρότερα κυπαρισσάκια ἀπὸ τὸ κέντρο καὶ νὰ συστρέφονται μὲ τὴν ἴδια κομπόχτη στὰ ἀνώτερα διάχωρα. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἐντοιχισμένο θωράκιο, στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, στοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Σωτῆρος στοῦ Γαλαξειδί¹ (πίν. 9). Πρὶν ἐγκαταλείψουμε τὸ σταυρὸ τοῦ πρώτου διαχωροῦ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας, θὰ πρέπει νὰ συμπληρώσουμε τὶς παρατηρήσεις μας καὶ μὲ τὴν ἀναφορὰ σὲ ἓνα ἄλλο παράδειγμα μιᾶς σαρκοφάγου ποῦ βρίσκεται ἐπίσης στὶς γειτονικὲς μὲ τὴ Ζίχνα Σέρρες. Πρόκειται γιὰ τὴν ψευδοσαρκοφάγο ποῦ φυλάσσεται στοῦ Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν καὶ ποῦ δημο-

Εἰκ. 9. Σκαρίφημα τῆς πίσω ὀψews σαρκοφάγου ποῦ βρίσκεται σήμερα στοῦ Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν.

σίευσε ὁ Θεοχ. Παζαρῆς². Στὴν πίσω ὀψη τῆς σαρκοφάγου αὐτῆς εἰκονίζονται τρεῖς σταυροί. Ὁ πρῶτος ὀριστερὰ εἶναι ὁμοιος μὲ τὸ σταυρὸ τοῦ ὀριστεροῦ διαχωροῦ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας (εἰκ. 9). Τὴ σαρκοφάγο αὐτὴ χρονολογεῖ ὁ Παζαρῆς στοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 11ου αἰῶνα³.

Ἡ μορφὴ ὅμως τῶν δύο σταυρῶν τῆς σαρκοφάγου αὐτῆς, τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου, συνδέεται τυπολογικὰ καὶ μὲ μιὰν ἄλλη, μὲ ἀκρίβεια χρονολογημένη σαρκοφάγο ποῦ, ἐπίσης, βρίσκεται στὶς Σέρρες, στοῦ προαύλιου τῆς βασιλικῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, τὴν ὁποία δημοσίευσα τὸ 1965⁴. Ἡ δευτέρη αὐτὴ σαρκοφάγος τῶν Σερρῶν κοσμεῖται στὴν ὀψη τῆς μὲ τρεῖς σταυροὺς ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ κεντρικὸς μοιάζει μὲ τὸν τρίτο (δεξιὰ) τῆς

1. Παρόμοια κυπαρίσσια ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὸ σημεῖο συναντήσεως τῶν κεραϊδῶν τοῦ σταυροῦ καὶ σὲ θωράκιο ἐντοιχισμένο ἀνάποδα στὴν πρόθεση, στὸν Ἅγιο Βλάσιο τῆς Βέροιας.

2. Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ὁ.π., πίν. 5γ.

3. Θεοχ. Παζαρῆς, ὁ.π., σ. 220

4. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου. Πρώτη περίοδος ἐργασιῶν καθαρισμοῦ (1965), Ε.Ε.Π.Σ. Α.Π.Θ. Β' (1965-66) 167, εἰκ. 16.

σαρκοφάγου στο Μπεζεστένι και οι δύο συμμετρικοί με τὸν κεντρικό¹. Ἡ σαρκοφάγος αὐτὴ τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρών, τοῦ πρωτοσπαθάριου καὶ στρατηγοῦ Ἰωάννη, χρονολογεῖται στὸ 1050. Μὲ τὶς ἐπιμέρους ὁμοιότητες τῶν σταυρῶν στὶς δύο αὐτὲς σαρκοφάγους τῶν Σερρῶν συνδέεται καὶ τὸ δικό μας ἀνάγλυφο, ὅπου ἐμφανὴς εἶναι ἡ μορφολογικὴ του συγγένεια μὲ τὸν πρῶτο σταυρὸ τῆς σαρκοφάγου τοῦ Μπεζεστενιὸς τῶν Σερρῶν (εἰκ. 1, 9).

Στὶς ὁμοιότητες αὐτὲς ποὺ ἐπισημάνθηκαν καὶ στὴ χρονολογικὴ προσέγγιση θὰ ἤθελα, ἀπὸ τώρα νὰ τονίσω, καὶ τὴν τοπογραφικὴ γειτονία τῶν γλυπτῶν ποὺ συγκρίνουμε, καὶ ποὺ ἀναμφισβήτητα ἀποτελεῖ ἓνα ἰσχυρὸ πρόσθετο στοιχεῖο ποὺ συντείνει στὰ κοινὰ στοιχεῖα καὶ τὶς μορφολογικὲς συγγένειες.

Ἡ μορφολογία τοῦ σταυροῦ ποὺ εἰκονίζεται στὸ δεξιὸ διάχωρο τοῦ θραύσματος τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας εἶναι ἀπλή. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἰσόπαχα στελέχη ποὺ ἀπολήγουν σὲ στρογγυλεμένες ἄκρες. Ὁ πλάσμιος τῶν κεραίων σχηματίζει ἓνα ἐλαφρὸ ἀνάγλυφο ποὺ ταπεινώνεται στὰ περιθώρια ποὺ τονίζουν τὸ περίγραμμα τοῦ σχήματος τοῦ σταυροῦ (πίν. 3, εἰκ. 1). Στὸ σημεῖο συναντήσεως τῶν κεραίων ὑπάρχει ἓνα «δέσιμο» σὲ σχῆμα Χ. Τὸ διπλὸ περίγραμμα τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ καὶ τὸ δέσιμο μὲ σχοινὶ «χιαστί» τὸ συναντοῦμε σὲ πολλὰ βυζαντινὰ ἀνάγλυφα².

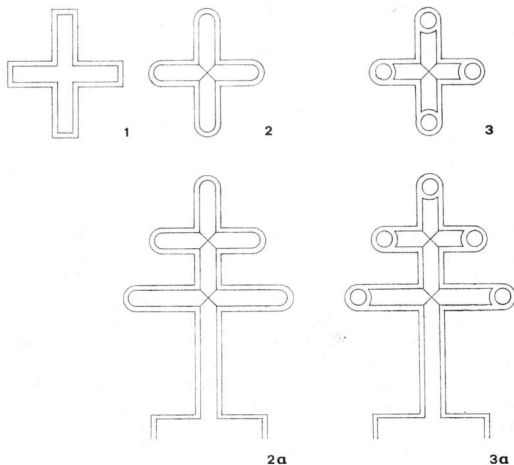
Θεωρητικὰ ἡ μορφολογικὴ αὐτὴ παραλλαγὴ τοῦ σταυροῦ μποροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἀκολουθεῖ τὴ σχηματικὴ ἐξέλιξη τῆς εἰκόνας 10, ὅπου τὸ παράδειγμα τοῦ κεντρικοῦ σταυροῦ, στὸ θωράκιο τῆς Ζίχνας, κατέχει τὴ δευτέρη θέση. Ἡ μορφή αὐτὴ τοῦ ἀνάγλυφου ἀπαντιέται καὶ σὲ διπλοὺς σταυροὺς (εἰκ. 10, 2α)³. Στὴν πιὸ πάνω τυπολογία τοῦ σταυροῦ μὲ τὶς στρογ-

1. Πρβλ. καὶ Θεοχ. Παζαράς, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν 1β.

2. Παρόμοιοι σταυροὶ ὑπάρχουν ἐντοιχισμένοι καὶ στὴν ἐξωτερικὴ δυτικὴ ὄψη στὴ δευτέρη κόγχη ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς εἰσόδου, στὸ κατεστραμμένο καθολικὸ τῆς Μονῆς Τσάγεζι (ἀδημοσίευτα).

3. Ὅπως σὲ θωράκιο φιᾶλης τῆς Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας στὸ Ἅγιον Ὅρος (Θεοχ. Παζαράς, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 14), σὲ θωράκιο τοῦ ἐξαγωνικοῦ κιβωρίου τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ οἱ Γ. καὶ Μαρίας Ὁμολογίου (Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 179) χρονολογοῦν πρὶν ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα, στὴ σαρκοφάγο (ἀρ. εὐρ. ΑΓ 274) τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας, ποὺ ὁ Θεοχ. Παζαράς, («Βυζαντινά», 9, 1977, ἄ.ἄ. 48, πίν. XXVII, 48, σ. 82, εἰκ. 8) χρονολογεῖ στὸν 11ο αἰώνα (δ.π., σ. 81), καὶ τῆς Πετροβίτσας τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων, ποὺ ἀναφέραμε καὶ στὰ προηγούμενα μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐξετάσεως τῶν φοινικόφυλλων ποὺ συστρέφονται ἐντονότερα, καὶ ποὺ ὁ Α. Gragar (Sculptures byzantines, II, πίν. LXXVIIIc) χρονολογεῖ στὸ 12ο αἰώνα, καὶ ἄλλα (πρβλ. Ἀ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Β', 1936, σ. 37). Προσθέτουμε ἐπίσης τὰ παραδείγματα τῆς σαρκοφάγου στὴν Ἱ. Μ. Παντοκράτορος τοῦ Ἀγίου Ὁρους (Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 15β), τῆς σαρκοφάγου (ΑΓ 252), ἀρ. 20, τοῦ Θεοχάρη Παζαρά (δ.π., πίν. 16, σ. 45) (πρβλ. καὶ παλιότερη, διαφορετικὴ ἀποκατά-

γυλεμένες γωνίες θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε καὶ τὰ παραδείγματα ὅπου οἱ ἀπολήξεις τὸν κεραίων διαμορφώνονται σὲ κύκλους¹ (εἰκ. 10,3 καὶ 3α).

Εἰκ. 10. Θεωρητικὴ τυπολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ σταυροῦ τοῦ δεύτερου διάχωρου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας.

σταση τοῦ ἴδιου στὰ «Βυζαντινά», 9, 1977, σ. 57, εἰκ. 3 καὶ πίν. XIII3), τῆς σαρκοφάγου (ΑΓ 274) τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας (Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., σ. 47, πίν. 18β), τῆς σαρκοφάγου στὴ Μονὴ Ὀλυμπιώτισσας τῆς Ἐλασσόνας (Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 31), τῆς σαρκοφάγου στὸ προαύλιο τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρών (σήμερα στὸ Μπεζεστένι) (ἀρ. ἐνρ. 252) (Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 72α), τῆς σαρκοφάγου στὴ Μ. Βλαχέρνας τῆς Ἀρτας (Ἀναστ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἡ παρά τὴν Ἀρταν μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, Α.Β.Μ.Ε., τ. Β', 1936, σ. 35, εἰκ. 30, 31, σ. 49, 50 (13ος αἰ.). Μεταγενέστερη ὅλων εἶναι ἡ σαρκοφάγος στὸ ναὸ τῆς Μεταμορφώσεως στὸ Χορτιάτη (Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 29α) ποὺ χρονολογεῖται τὸν 14ο αἰώνα. Διπλὸς σταυρὸς ἐπάνω σὲ βαθμωτὴ βάση, ὁραδισμα σαρκοφάγου ποὺ μοιάζει υπερβολικὰ μορφολογικὰ μὲ τὸ δεύτερο σταυρὸ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας εἶναι ἐντοιχισμένος στὴ δυτικὴ ὀψὲς τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Τσάγεζι (ἀδημοσίευτη). Σ' αὐτὸ πρόσθεσε καὶ θωράκιο ἐντοιχισμένο στὸ δυτικὸ τοῖχο ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Θεολόγου στὴ θεσσαλικὴ Μελίβοια, τοῦ 11ου αἰώνα, μὲ διπλὸ σταυρὸ ποὺ ἐφάπτεται σὲ κλιμακωτὴ (μὲ ἑπτὰ βαθμίδες) βάση καὶ γύρω πλαισιώνεται ἀπὸ πλούσιες καὶ χυμώδεις κλιματίδες. Ὁ Ν. Νικονάνος πιστεύει ὅτι «ὡς πρὸς τὰ θέματα καὶ τὴν τεχνικὴ ὁμοιάζει πρὸς τὰ θωράκια τοῦ 11ου αἰώνα τῆς γειτονικῆς παρὰ τὸ Τσάγεζι Μονῆς τῆς Παναγίας (καὶ Ἁγίου Δημητρίου)». Πρβλ. Ν. Νικονάνος, Α.Δ. 26 (1971) Χρονικά, 307, πίν. 278γ. Τοῦ ἴδιου, Ἐρευνα στὴν ἐπαρχία Ἁγιάς Λαρίσης, «Ἀρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν» Β' (1973) 46, εἰκ. 5.

1. Ὅπως σὲ πολλὰ ἀνάγλυφα ἐντοιχισμένα στὴ Γοργεσιήκκο τῶν Ἀθηνῶν (Κ. Μι-

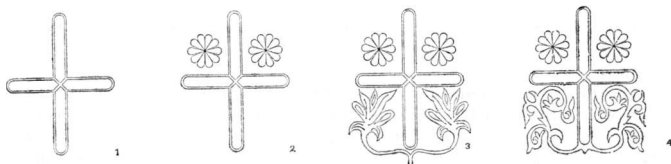
Συμμετρικά, στὰ ἄνω διάχωρα ποὺ σχηματίζει τὸ κάθετο μὲ τὸ ὀριζόντιο στέλεχος τοῦ κεντρικοῦ σταυροῦ, ὑπάρχουν δύο ρόδακες διαφορετικῆς μορφῆς. Ὁ ἄριστερός ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ὀκτάφυλλο καὶ ὁ δεξιὸς ἀπὸ ἓνα δεκαεξάφυλλο ἄνθος, μὲ στενότερα, σπαθωτὰ φύλλα (πίν. 3, εἰκ. 1). Τὸ διακοσμητικὸ αὐτὸ θέμα εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πολὺ παλιὰ καὶ τὸ ἀπαντοῦμε νὰ συνοδεύει σταυροὺς ζωγραφισμένους σὲ τοιχογραφίες ναῶν, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀνάγλυφα σὲ θωράκια ἢ βυζαντινὲς σαρκοφάγους¹.

Ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ τοῦ δευτέρου τόξου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας ξεκινοῦν δύο κλωνάρια, ποὺ καταλήγουν τὸ ἄριστερὸ σὲ ἓνα ἐφτάφυλλο καὶ

ch e l - A. S t r u c k, Die Mittelbyzantinischen Kirchen Athens, «Ath. Mitteilungen», XXXI, 1906, 279-324, εἰκ. 5, 10), ἢ ἄλλα ἐντοιχισμένα στὸ καθολικὸ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (Λ. Φιλίππιδου - Μπούρα, Ὁ ἐξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ', τ. ΣΤ', 1970-72, πίν. 14, 1), ποὺ ἢ Λασκαρίνα Φιλίππιδου-Μπούρα χρονολογεῖ στὸ 12ο αἰώνα (δ.π., σ. 24), ἢ τῆς Συλλογῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας (ἡ.ἀ. 988) ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τοῦ Θησαυρίου καὶ ποὺ χρονολογεῖται τὸ 10ο αἰώνα. Τὸν ἴδιο αἰώνα χρονολογεῖται καὶ σταυρὸς, μὲ τὴ μορφή ποὺ ἐξετάζουμε, ἐπάνω σὲ βαθμιδωτὴ βάση, μὲ κλιματίδες καὶ ξεφουτρῶνουν συμμετρικὰ ἀπὸ τὸ δεύτερο σκαλοπάτι τῆς βάσεως, στὴ σαρκοφάγο (ΑΓ 752+350) τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας (Θ ε ο χ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 17α, σ. 213). Στὴν ὄψη, ἐπίσης, σαρκοφάγου τῆς Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν ὑπάρχει παρόμοιος σταυρὸς ποὺ ὁ Α. G r a b a r (Sculptures byzantines, II, πίν. LXXIXb, b: no 87, σ. 104) χρονολογεῖ τὸ 12ο αἰώνα, στὴ σαρκοφάγο τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς Πορταριάς (τοῦ 11ου αἰ.) (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 32α, σ. 224), στὴ σαρκοφάγο τῆς Μητροπόλεως στὴν Ἀρτα τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰώνα (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 40β, σ. 237, καὶ ἄλλοι).

1. Πρβλ. ἀντίστοιχο θέμα σὲ θωράκιο τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη, τοῦ 2ου μισοῦ τοῦ 9ου αἰώνα (ἀρ. εἰρετ. ΑΓ 252) (Θ ε ο χ. Παζαράς, «Βυζαντινά», 9, 1977, 57, εἰκ. 3, (ἡ.ἀ. 23), στὸν Ὁσιο Λουκᾶ Εὐβοίας (Ἀλιβερί) (Α. G r a b a r, Sculptures byzantines, II, Pl. XXVIIId) ποὺ χρονολογεῖται τὸ 1010 (δ.π., σ. 60), σὲ σαρκοφάγο τῆς Μ. Πεντέλης (Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Ε.Μ.Μ.Ε., τ. Γ', 1931, σ. 190, εἰκ. 254, σ. 191) ἢ σὲ πλάκα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (Γ. Α. Σωτηρίου, Ὁ δόξαξ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 36, εἰκ. 16). Παρόμοιοι ρόδακες ὑπάρχουν στὶς ἴδιες θέσεις καὶ στὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ πρωτοδημοσίευσε ὁ Καλλιγᾶς καὶ ποὺ σήμερα ὑπάρχει στὴ Συλλογὴ τῆς Ροτόντας (ΑΓ 236) (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 23α) τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰώνα (δ.π., σ. 224), στὴ σαρκοφάγο τοῦ Ἀγίου Νικολάου Πορταριάς, τοῦ 11ου αἰώνα (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 32α, σ. 225), σὲ σαρκοφάγο τῆς Συλλογῆς τῆς Παρηγορητισσας στὴν Ἀρτα, τοῦ 11ου αἰώνα (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 40α, σ. 229), στὴ σαρκοφάγο τῆς αὐλῆς τοῦ Βουλευτικοῦ στὸ Ναύπλιο (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 62, σ. 233) τοῦ 11ου-12ου αἰώνα, σὲ σαρκοφάγο τῆς Μονῆς Πετράκη στὴν Ἀθήνα (Θ ε ο χ. Παζαράς, δ.π., πίν. 56, σ. 230), τοῦ 11ου-13ου αἰώνα, ὅπου καὶ φαίνεται πὼς ἐξαντλεῖται τὸ θέμα. Τὸ παλιότερο, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, παράδειγμα ὑπάρχει στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μοσεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ ἡ.ἀ. 7766, μὲ χιτιτικὴ ἐπιγραφή, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Erkek κοντὰ στὴν Καισάρεια, ὅπου, ἀργότερα, τὸν 7ο αἰ.μ.Χ., χάραξαν τὸ χριστιανικὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο (ψευδοχαριστὰρ) ἐπάνω στὸ βασάλτη.

τὸ δεξιὸ σὲ ἓνα ἐξάφυλλο ἀνθέμιο (πίν. 3). Ὁ τρόπος αὐτὸς διακοσμήσεως τῶν κάτω διαχώρων τοῦ σταυροῦ, ὅπου τὰ κλωνάρια δὲν σχετίζονται μὲ τὸ ἴδιον τὸ στέλεχος τοῦ σταυροῦ, ἀλλὰ ἀπλῶς τὸν περιβάλλουν, τὸν «ἀναδεικνύουν», θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ σὰν μιὰ ἐξέλιξη τοῦ ἀρχικοῦ σχήματος ποὺ σὲ ἓνα ἐπόμενο στάδιο οἱ κλώνοι φυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ἴδιου τοῦ σταυροῦ¹ διχάζοντάς την κάποτε ἐντονότατα² (εἰκ. 11).

Εἰκ. 11. Θεωρητικὴ τυπολογικὴ ἐξέλιξη τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ σταυροῦ τοῦ δευτέρου διάχωρου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας σὲ φυλλοφόρο.

1. Ὅπως στὴ σαρκοφάγο ἀπὸ τὴν Ἀττάλεια (Otto Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, R.Q. 1970, σ. 165, εἰκ. 2), ἢ ὅπως στὸ σταυρὸ ποὺ φυλάσσεται στὸ θησαυροφυλάκιο τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Halberstadt (No 24) (André Grabar, *Quelques reliquaires de Saint Démétrios et le martyr du Saint à Salonique*, D.O.P. 5, 1950, εἰκ. 12, καὶ σ. 6), ἢ σὲ ἀνάγλυφο τῆς φιάλης τῆς Ἱ. Μ. Μεγίστης Λαύρας (Laskarina Bouras, *Some observations on the Grand Lavra phiale at Mount Athos and its bronze strobilion*, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ', τ. Η', 1975-76, σ. 86, πίν. 47α).

2. Τὰ παραδείγματα τῶν ἀναγλύφων τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Σουβάλας ἢ Χαρ. Μάρλα τοποθετοῦσε στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα, χρονολογία ἴσως ὑπερβολικὰ πρῶμην (Χαρ. Μ π ἄ ρ λ α, Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Σουβάλας, «Χριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον», τ. Δ', Ἀθῆναι 1967-68, πίν. ΧCIVα, γ, σ. 310, εἰκ. 5, σ. 328). Ἄλλο ἀντίστοιχο παράδειγμα ὑπάρχει στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν (ἀρ. εὑρ. 343) (G. Sotiriou, *Guide*, σ. 177, εἰκ. 9d). Ὑπερβολικὰ χυμώδη εἶναι τὰ φυλλώματα φυλλοφόρου σταυροῦ ποὺ κοσμεῖ ἐπικράνο (:) (Stone object) ποὺ βρεθῆκε στὴν *ἐξέδρα* ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἐπισκοπικὴ ἐκκλησία τῶν Στόβων, ποὺ ὁ ἐκδότης τοῦ χρονολογεῖ στὰ τέλη τοῦ 6ου ἢ τὸν 7ο αἰώνα (Ernst Kitzinger, *A Survey of the Early Christian Town of Stobi*, D.O.P., 3, 1946, εἰκ. 154, σ. 116. Πρβλ. καὶ ἀντίστοιχο τοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης. Ἀ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', σ. 102). Ἐναν παρόμοιο σταυρὸ, ὅπου στίς ἄκρες τῶν ὀριζόντιων κεραίων τὸν ἀπεικονίζονται ὑπερμεγέθεις ρόδακες καὶ ποὺ ἡ βάση του διχάζεται, θεωρεῖ ἢ Χαρ. Μ π ἄ ρ λ α, μεταγενέστερο τῶν ἀναγλύφων τῆς Σουβάλας, δηλαδὴ μετὰ τὸν 7ο μ.Χ. αἰώνα («Χριστήριον εἰς Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδον», Δ', 1967-68, 327, καὶ Π. Λ α ζ α ρ ῖ δ η ς, Α.Δ. 19, 1964, Χρονικά, σ. 230, πίν. 271α). Παρόμοιοι σταυροὶ ὅμως ἀπεικονίζονται καὶ σὲ φρέσκα τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ὅπως αὐτὸς στὸν Ἅγιο Βασίλειο τῆς Σινασοῦ, τοῦ 9ου-10ου αἰώνα, μὲ ἐντονα διχαλωμένη τὴ βάση, ἡ ὁποία τελικὰ διακλαδίζεται σὲ δύο ὑπερβολικὰ σαρκώδη συμμετρικὰ φύλλα (Ann Wharton Epstein, *The 'Iconoclast' churches of Cappadocia, 'Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. University of Birmingham. March 1975'», σ. 106, εἰκ. 23, σ. 107). Σημαντικοὶ γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς τυπολογίας*

Ἡ κατάταξη αὐτὴ ποὺ ἐπιχειρήσαμε στὴν εἰκόνα 11 δὲν ἀποτελεῖ χρονολογικὴ ἐξέλιξη, ἀλλὰ ἐγινε γιὰ νὰ κατανοηθεῖ καλύτερα ἡ μορφολογία τοῦ σταυροῦ καὶ ἡ συσχέτιση τοῦ τύπου αὐτοῦ ποὺ ἐξετάζουμε μὲ τὰ συμμετρικὰ κλωνάρια καὶ ἰδίως μὲ τὴν ἄρθρωσή τους.

Σὲ μιὰν ἄλλη τυπολογικὴ ἐξέλιξη τὰ συμμετρικὰ κλωνάρια ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴν κλιμακωτὴ βάση, ποὺ ἐπάνω της στηρίζεται ὁ Σταυρός, ἄλλο-

εῖναι οἱ σταυροὶ ποὺ στολίζουν τὸν ἄξονα σὲ ὁμάδα ὑπερθύρων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας ποὺ μελέτησε ἡ Μαρία Σκλάβου - Μαυροειδῆ, καὶ ποὺ χρονολογεῖ στὸ 10ο αἰώνα. Οἱ σταυροὶ αὐτοί, ἄσχετα ἀπὸ τὴ μορφολογία τους καὶ τὴ συνοδεία τους, ἐλεύθεροι (ὄχι κάτω ἀπὸ ἀψίδες) ἄλλοτε διχάζονται στὴ βάση τους καὶ καταλήγουν σὲ κισσοφύλλα (ὅπως στὸ T 185) ἢ σὲ κομψότατα κλωνάρια ἀκάνθων ποὺ ἐλεύθερα καὶ ἀνάερα ἐξελασσονται δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ (ὅπως στὸ T 450 καὶ T 209) ἢ δημιουργοῦν μιὰ προδρομικὴ μορφή συχνὴν μεταγενέστερων παραδειγμάτων, ὅπου μὲ ὑπερβολικὰ διακοσμητικὴ διάθεση καὶ πληθὸς συστροφῆς καὶ περιελίξεις γεμίζουν τὰ χαμηλὰ διάχωρα· ἀλλὰ καὶ τὰ ἄνω, πληροῦνται μὲ ἄλλα ἀνθέμια ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὰ ἀνώτερα ἀκραῖα σημεῖα τοῦ τετραγώνου στὸ ὁποῖο ἐγγράφεται ἡ σύνθεση (ὅπως στὸ T 979). (Μαρία Σκλάβου - Μαυροειδῆ, Ὁμάδα ὑπερθύρων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. ΙΑ', 1982-83, σ. 103, εἰκ. 7, σ. 104, εἰκ. 9, εἰκ. 10, σ. 105, εἰκ. 11, σ. 107). Στὸν τύπο αὐτὸ ἀνήκει καὶ ὁ πρῶτος ἀριστερὰ σταυρός, κάτω ἀπὸ τόξο, σαρκοφάγου τῆς κρύπτης τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ποὺ παλιότερα ὁ Γ. καὶ ἡ Μαρία Σωτηρίου (Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, πίν. 58β) χρονολόγησαν στὸ 10ο-11ο αἰώνα (δ.π., σ. 184), καὶ πρόσφατα ὁ Θεοχ. Παζαράς (δ.π., πίν. 24, σ. 224) μὲ ἐπιφύλαξη στὸν 11ο αἰώνα. Τὴν ἴδια ἐποχὴ χρονολογοῦνται παρόμοιοι σταυροὶ μέσα σὲ τόξα σὲ ἀνάγλυφα ἐντοιχισμένα στὸν Ἅγιο Σάββα μεσημβρινὰ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ (Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Μ.Μ.Ε., τ. Γ', 1937, σ. 144, εἰκ. 188), καὶ ἄλλοι ἐντοιχισμένοι στὸ τζαμί τοῦ Σταροπάζκαρου στὴ Ρωμαϊκὴ Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν (Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Γ', 1937, σ. 204, εἰκ. 13, σ. 205, σ. 206). Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ συνεχίζεται ὅλον τὸν 11ο αἰώνα, ὅπως στὸ παράδειγμα σαρκοφάγου στὴν Ἁγία Τριάδα τοῦ Κριεζώτη (Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ Ἀγία Τριάδα τοῦ Κριεζώτη, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', 1939-40, σ. 5, εἰκ. 3, σ. 14, 15), ἢ σὲ ἀνάγλυφα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας (ἁ.ἀ. εὐρετ.: 162, 202, 343, 905, 909, 1038, 1159, 1248, 1336, 1420, 1452, 1455, 1647)· ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς, ἐπίσης, βρίσκονται ἐντοιχισμένοι στὴ Γοργοειπήκοο τῶν Ἀθηνῶν (Κ. Michael - A. Struck, δ.π., Ath. Mitt., XXXI, 1906, εἰκ. 5, 10). Ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα θεωροῦμε τοὺς σταυροὺς ποὺ κοσμοῦν, σὲ δευτέρη χρῆση, τὸ θωράκιο τῆς φιάλης τῆς Ἱ. Μ. Μεγίστης Λαύρας (Θεοχ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν. 14β). Στὴν κομηνήναι ἐποχὴ τοποθετεῖ ὁ Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος τὰ ἀνάγλυφα μὲ φυλλοφόρους σταυροὺς, τοῦ ἴδιου τύπου ποὺ ἐξετάζουμε, ποὺ βρίσκονται ἐντοιχισμένα τὸ ἓνα σὲ σπίτι τῆς ὁδοῦ Κάδμου στὴν Ἀθήνα (Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', 1939-40, σ. 143, εἰκ. 25) καὶ τὸ ἄλλο στὸ νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Λαύρας τοῦ ὁσίου Μελετίου (Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', 1939-40, σ. 71, εἰκ. 22, σ. 106). Στὴν ἴδια ἐποχὴ τοποθετεῖ παρόμοιο ἀκριβὲς ἀνάγλυφο σταυρὸ κάτω ἀπὸ τόξο ποὺ τὸ στηρίζουν δίδυμα κτόνια μὲ ἄμμα τοῦ Ἡρακλέους, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ προηγούμενα δύο παραδείγματα, στὸν Ὅσιο Λουκᾶ ἢ Λασκ. Φιλίππιδου - Μπουρά («Ὁ ἐξενάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος», Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. ΣΤ', 1970-72, πίν. 14, 1, σ. 24). Στὸν ἴδιο τύπο ἀνήκουν καὶ δύο σταυροὶ ποὺ ὁ Θεοχ. Παζαράς χρονολογεῖ τὸν 11ο-12ο αἰώνα, τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου (Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, δ.π., πίν.

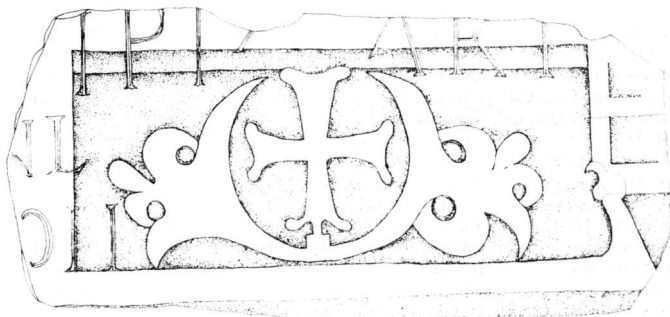
τε από το σημείο της στηρίξεως¹ και άλλοτε από τα σκαλοπάτια της βαθμιδωτής βάσεως². Όπως αναφέραμε και στα προηγούμενα, το φυτόμα των

79α, σ. 233, πίν. 78β, σ. 233). Τόν τύπο όμως αυτό του φυλλοφόρου σταυρού συναντούμε σε πολλά παραδείγματα και σε ανάγλυφα του καθολικού του Όσιου Λουκά (Schultz-Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris*, πίν. 23, 27, 29), που γενικά έχει γίνει αποδεκτή ή χρονολόγησή του στο 1011 (André Grabar, *La décoration architecturale de l'église de la Vierge à Saint-Luc en Phocide, et les débuts des influences islamiques sur l'art byzantin de Grèce*, «Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes Rendus des séances de l'année 1971», Paris, σ. 16. M. Chatzidakis, *A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc*, «Cahiers Archéologiques», XIX, Paris 1969, σ. 127-150, του ίδιου, *Précisions sur le fondateur de Saint-Luc*, «Cahiers Archéologiques» XXII, Paris 1972, σ. 87, 88, του ίδιου, *Περὶ μονῆς Όσιου Λουκά νεώτερα*, «Ελληνικά», 25 1972, σ. 300). Στόν 11ο αἰώνα ἀνήκει σταυρός του τύπου αυτού, κάτω από τόξα, σε σαρκοφάγο στόν Άγιο Νικόλαο Πορταριάς (Θεοχ. Παζαράς, δ.π., πίν. 32α). Σε ένα θραύσμα σαρκοφάγου του Μουσείου της Κορίνθου (AM 347) που δημοσιεύει ο Θεοχ. Παζαράς και που χρονολογεί στόν 11ο-12ο αἰώνα (δ.π., σ. 83, σ. 233, πίν. 60β) βλέπουμε να ξεφυτρώνουν από τη βάση του σταυρού, κάτω από τόξο που τό στηρίζουν ἄριστερά ἕνα μονό κολονάκι και δεξιά δίδυμα με ἅμμα του 'Ηρακλέους», πλούσιες και χυμώδεις κλιματίδες, ὅπως και τό γνωστό στόν ἑξωτερική δυτική ὄψη του καθολικού τῆς Μ. Καισαριανῆς, ὅπου ὁ σταυρός εἶναι κάτω από τόξο (Μαν. Χατζηδάκης, Βυζαντινή 'Αθήνα, χ. χρον., σ. 112). Σε πεσίσκο τέμπλο, ἐπίσης, του καθολικού τῆς Μονῆς του Σωτήρος στόν 'Αμφίσσα εἰκονίζεται σταυρός με διχαλωτή οὐρά που καταλήγει σε ἀνθήμα και που ὁ G. Millet (L'École grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 7) χρονολογῶσε παλιότερα στόν 11ο αἰώνα, ὁ 'Αναστασιος 'Ορλάνδος, στίς ἀρχές του 12ου αἰώνα ('Ο παρά τήν 'Αμφισσαν νῆος του Σωτήρος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Α', 1935, σ. 192, εἰκ. 9, σ. 194, εἰκ. 11γ, σ. 196) και ὁ Megaw (B.S.A., XXXII, σ. 129) στό πρώτο τέταρτο του 12ου αἰώνα. Στό τρίτο τέταρτο του ίδιου αἰώνα χρονολογεί ἡ Λασκαρίνα Μπούρα ἀνάγλυφο του Ταξιάρχη Μεσαριάς 'Ανδρου (Architectural sculptures of the Twelfth and the early Thirteenth centuries in Greece, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. Θ', 1977-79, σ. 65, πίν. 22, σ. 67). Γενικότερα γιά τό συμβολισμό τό θέματος του φυλλοφόρου σταυρού πρβλ. Carl Shepard, *Byzantine Carved Marble slabs*, «Art Bulletin» 51 (1969) 66. Τό θέμα πάντως αυτό, ὅπου φύονται συμμετρικά κλωνάρια από τη βάση του σταυρού, ἐμφανίζεται μετά τήν Εἰκονομαχία (Γ. και Μαρία Σωτηρίου, 'Η βασιλική του 'Αγίου Δημητρίου, δ.π., σ. 201).

1. Όπως τό ἀνάγλυφο του Βυζαντινού Μουσείου 'Αθηνῶν, ὅπου ὁ σταυρός (που μοιάζει μορφολογικά με αυτόν του πρώτου τόξου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας) βρίσκεται κάτω από τόξο που τό στηρίζουν δίδυμα κίονα και στηρίζεται σε βαθμιδοτή βάση (Γ. Σωτηρίου, 'Οδηγός του Βυζαντινού Μουσείου 'Αθηνῶν, ἐν 'Αθῆναις 1924, σ. 36, εἰκ. 16. Πρβλ. Fulvio Zulia ni, *I marmi di San Marco*, Alto Medioevo 2, Venezia, σ. 174, εἰκ. 11). 'Ο Α. Grabar τό χρονολογεί στό 13ο αἰώνα (Sculptures Byzantines, II, πίν. LXXXc, σ. 106, No 89). Τήν ίδια μορφή σταυρού τή συναντούμε και στή συλλογή γλυπτῶν που δημοσίευσε ὁ 'Ορλάνδος τῆς Μενῆς του Όσιου Μελετίου που χρονολογεί στό 12ο αἰώνα ('Αναστ. Κ. 'Ορλάνδος, δ.π., Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', 1939, 4ο, σ. 98, σ. 100, εἰκ. 47, σ. 105, εἰκ. 52).

2. Όπως στόν Άγιο Νικόλαο τῆς Αἰδίδας (Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. Δ', 1964-65, πίν. 45, 3), τῆς σαρκοφάγου του 'Αγίου Δημητρίου, ὅπου από τη βάση του διπλοῦ σταυροῦ φυτρώνουν τά κλωνάρια και που ὁ σταυρός βρίσκεται κάτω από τόξο που τό στηρίζουν δίδυμα

βλαστῶν κάπου κάτω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ εἶναι πολὺ παλιό, ἴσως ἀκόμα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν εἰκονομαχία, ὅπως βλέπουμε σὲ ἀνάγλυφη πλάκα (σὲ δεύτερη χρήσι) ποὺ σήμερα ἐκτίθεται σὲ πρόσκτισμα τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλιππῶν, ὅπου ἐκεῖ τὰ φυτὰ ἀναδιπλώνονται γιγαντιαῖα καὶ περιβάλλουν τὸ μικρὸ πιά σὲ μέγεθος σταυρὸ γιὰ νὰ τὸν προστατεύσουν (εἰκ. 12, πίν.

Εἰκ. 12. Ἀνάγλυφος σταυρὸς σὲ θωράκιο τῆς βασιλικῆς Β στοὺς Φιλιππούς.

8,β). Ἀντίστοιχο ἀλλὰ μεταγενέστερο εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς σαρκοφάγου στὸ Βατοπέδι¹ (πίν. 5,α) καὶ βέβαια οἱ σταυροὶ τοῦ εἰκονοστασίου τῆς Σκριποῦς ποὺ ἀναφέραμε (πίν. 8,α). Ἄν πλησιάσουμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τοὺς βλαστοὺς τοῦ δεύτερου διάχωρου τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας, ποὺ φυτρώνουν ἀπὸ τὸν ἄξονα, κάτω ἀπὸ τὴν ἀπόληξη τῆς κάτω κεραίας τοῦ σταυροῦ, παρατηροῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ δύο κλώνους λεπτοὺς ποὺ μὲ μιὰ κομπή καμπύλη σὲ ἐλαφρότατο σχῆμα ~ στρέφονται συμμετρικὰ καὶ στὴν ἄκρη τους μόνο, στὴν κορφή σὰν φούντα, ξεδιπλώνονται τὰ χυμώδη βλαστάρια τους, σὰν ἀνθέμια μὲ ἐναλλὰξ καμπύλα καὶ σπαθωτὰ φύλλα (πίν. 3). Μεγάλες ὁμοιότητες παρουσιάζει ὁ πλάσμος τοῦ ἀναγλύφου τοῦ φυλλώματός μας μὲ ἀντίστοιχους βλαστοὺς ποὺ σώθηκαν, χάρις σὲ μιὰ παράξενη συγκυρία, σὲ δύο

κίονια μὲ «ἄμμα Ἡρακλέους» (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, πίν. 58α, σ. 183) καὶ σὲ θραῦσμα θωρακίου ἀπὸ τὴ Ροτόντα (ΑΓ 237+247) (Θεοχ. Παζαρᾶς, δ.π., πίν. 76α, σ. 233) τοῦ 11ου-12ου αἰ. Στὸν Ὅσιο Λουκά Εὐβοίας (1010) στὸ Ἀλιβέρι εἰκονίζεται σταυρὸς κάτω ἀπὸ τόξο ποὺ τὸ στηρίζουν τὰ γνωστὰ δίδυμα κίονια μὲ «ἄμμα Ἡρακλέους» (Α. Grabar, *Sculptures Byzantines*, II, Pl. Pl. XXVIII d, σ. 60). Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα ὑπάρχει στὸ προαύλιο τῆς Μονῆς τῶν Βλατάδων τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ σαρκοφάγο.

1. Otto Feld, δ.π., R.Q. (1970) 165.

θραύσματα θωρακίων τέμπλων, τὸ ἓνα στὴ Βενετία καὶ τὸ ἄλλο στὴν Ἀχρίδα. Καὶ τὰ δύο διασώζουν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς βλαστοὺς ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν, καὶ τὸ κάτω μέρος τῆς οὐρῆς ἀπὸ τὰ δύο παγώνια ποὺ θὰ κοσμοῦσαν συμμετρικὰ τὴν κεντρικὴ ἀξονικὴ παράσταση.

Στὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἀγ. Ἀπολλωνίας, ἀνατολικῆς προελεύσεως, τοῦ 11ου-12ου αἰώνα, τῆς Βενετίας¹, τὸ φύλλωμα, ἄρκετὰ στυλιζαρισμένο, ἔχει κάποιες ὁμοιότητες μὲ γνωστὰ ἀνατολίζοντα ἀνθέμια ποὺ σώζονται στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ Λιβὸς (Fener Issa) στὴν Κωνσταντινούπολη (908 μ.Χ.)². Μὲ τὴν τεχνικὴ καὶ τὴ σχηματοποίηση τοῦ ἀνθεμίου ποὺ προαναφέραμε μοιάζει καὶ ἀνθέμιο ποὺ κοσμεῖ τὶς γωνίες λεβητόμορφου κιονόκρανου ποὺ βρέθηκε στὴ Σεβάστεια τῆς Φρυγίας καὶ ποὺ ὁ Grabar χρονολογεῖ στὰ τέλη τοῦ 11ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰώνα³. Ἡ χάραξη καὶ ὁ πλασμὸς τῶν φύλλων τοῦ ἀνθεμίου αὐτοῦ μοιάζει πολὺ μὲ τὶς προθέσεις τοῦ γλύπτη ποὺ ἐσκάλισε τὸ ἀνάγλυφο τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας.

Τὸ ἄλλο τεμάχιο, ἀπὸ θωράκιο τέμπλου ἐπίσης, ποὺ σώζεται στὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα, ἔχει ἄρκετὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν πλασμὸ τοῦ δικοῦ μας, καὶ ὁ A. Grabar τὸ χρονολογεῖ, ὅπως καὶ τὸ ναὸ ἄλλωστε, στὸν 11ο αἰώνα (1025)⁴.

Παραφερὴ πλασμὸ, ἐπίσης, ἔχουν καὶ τὰ φυλλώματα ποὺ φύονται συμμετρικὰ ἀπὸ σταυρὸ πλεξιδωτὸ (ποὺ σχηματίζεται μὲ πολλαπλὸ πλοχμὸ) τοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης καὶ ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Ὀρλάνδο στὰ τέλη τοῦ 11ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰώνα⁵.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μορφολογίας καὶ τοῦ πλασμοῦ τοῦ ἀναγλύφου ἡ σαρκοφάγος τῆς Ζίχνας παρουσιάζει ἄρκετὲς συγγένειες μὲ μιὰ σειρὰ ἀνάγλυφα ποὺ εἴτε ἐξετάσαμε στὰ προηγούμενα ἀπὸ τυπολογικὴ ἄποψη εἴτε θὰ ἐξετάσουμε τώρα γιὰ πρώτη φορὰ. Ἔτσι ἐπαναλαμβάνουμε καὶ ἐδῶ τὶς ὁμοιότητες ποὺ ὑπάρχουν μὲ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου τῆς Χίου, ὅπου, σὲ σταυροὺς ἐπάνω σὲ βάσεις, κάτω ἀπὸ ἀψίδες ποὺ στηρίζονται σὲ δίδυμα κιόνια ἐπάνω σὲ διπλὲς βάσεις, ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τῶν κιόνων μὲ διαγώνια

1. Fulvio Zuliani, I marmi di San Marco. Alto Medioevo 2, Venezia, σ. 178, εἰκ. LXIX: Venezia - Chiostro di S. Apollonia Frammentario di Pluteo, σ. 162, ὕψος. 13.

2. Theodore Makridy-Arthur H. S. Megaw, Cyril Mango and Ernest J. W. Hawkins, The Monastery of Lips (Feneri Isa Camii) at Istanbul, D.O.P. 19 (1964) εἰκ. 43, 44. A. Grabar, Sculptures byzantines de Constantinople, I, IVe-Xe siècle), Paris 1963, πίν. XLVII 5.

3. André Grabar, Sculptures byzantines, II, Paris 1976, πίν. Ve καὶ σ. 41: Eglise de Serçikler.

4. A. Grabar, ὅ.π., πίν. XLIII, no 69, σ. 71.

5. Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος, Χριστιανικὰ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Σμύρνης, A.B.M.E. Γ' (1937) εἰκ. 24, σ. 148-152, καὶ André Grabar, ὅ.π., πίν. XIVa, σ. 48.

κατεύθυνση δύο δενδρύλλια, σάν κυπαρίσσια¹. Τὴν ἴδια κατεύθυνση, ὅπως εἶδαμε, ἔχουν καὶ τὰ κυπαρίσσια ποὺ στρέφονται ξεκινώντας ἀπὸ τὶς βάσεις τῶν κινόνων ποὺ στηρίζουν τὰ ἀνεξάρτητα τόξα καὶ στρέφονται πρὸς τὸ κέντρο τῶν πελεκημένων σήμερα σταυρῶν στὴ σαρκοφάγο ἀπὸ τὸ Λουτρό τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως, τὸ παλιὸ Ladža Kōj, ἡ ὁποία βρίσκεται σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας καὶ εἶναι χρονολογημένη ἀπὸ ἐπιγραφὴ τὸ 1069². Τὴν ἴδια κατεύθυνση ἔχουν καὶ τὰ φύλλα ποὺ ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τῶν κιονίσκων καὶ τὰ κιονόκρανα σαρκοφάγου στὸ μητροπολιτικὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στὶς Σέρρες, καὶ κατευθύνονται στὰ σημεῖα τομῆς τῶν στελεχῶν τοῦ σταυροῦ³. Τὸ θραῦσμα αὐτὸ τῆς σαρκοφάγου ὁ Α. Grabar χρονολογεῖ τὸν 11ο αἰῶνα⁴. Ἡ αἰτιολογία ποὺ ὁ Grabar τοποθετεῖ τὸ θραῦσμα τοῦ θωρακίου τῆς σαρκοφάγου αὐτῆς, ποὺ φυλάσσεται στὴ Μητρόπολη τῶν Σερρών, στὸν 11ο αἰῶνα εἶναι οἱ ὁμοιοτήτες τῆς μὲ τὶς δύο γνωστὲς πριγκιπικὲς σαρκοφάγους ποὺ σώζονται στὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας στὸ Κίεβο, καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀνήκουν στὸν αἰῶνα αὐτό⁵. Ἡ ὁμοιότητα τοῦ πλασμοῦ τῶν ἀναγλύφων εἶναι πραγματικὰ ὀλοφάνερη ἰδίως μὲ ἐκείνων τῆς σαρκοφάγου τοῦ Yaroslav⁶.

Τὰ κυπαρίσσια τῆς σαρκοφάγου τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρών πραγματικὰ ἐμφανίζουν ὁμοιότητες μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῆς δικῆς μας, ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλλα φυλλώματά τῆς μοιάζουν ὥς πρὸς τὸ πλάσιμο μὲ τὰ ἀντίστοιχα ποὺ κοσμοῦν τὰ κατώτερα διάχωρα τοῦ σταυροῦ κάτω ἀπὸ τὸ δεῦτερο τόξο τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας. Τὴ σαρκοφάγο αὐτὴ (ἀρ. εὐρ. 17) ὁ Θεοχ. Παζαράς χρονολογεῖ, σὲ πρόσφατη μελέτη του⁷, στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰῶνα. Στὸν 11ο αἰῶνα τὸ ἓν ἢ στὴ μέσα τοῦ ἰδίου αἰῶνα τὸ ἄλλο χρονολογοῦνται καὶ δύο θραύσματα σαρκοφάγων ἐπίσης ἀπὸ τὶς Σέρρες καὶ ἔχει αὐτὸ γιὰ μᾶς κάποια σημασία. Πρόκειται γιὰ ἓνα θραῦσμα (ΓΣ 279) ποὺ φυλάσσεται στὸ Μπεζεστένι τῶν Σερρών ὅπου ὁ πλασμοὺς τοῦ ἀναγλύφου τῶν φυτῶν (καὶ τῶν ροδάκων) ποὺ κοσμοῦν τοὺς κάτω ἀπὸ τόξα σταυροὺς παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὸ δικὸ μας⁸, ὅπως καὶ τὰ δύο κυπαρίσσια ποὺ εἰκονίζονται συμμε-

1. A. Orlandos, *Monuments byzantins de Chios*, Athènes 1930, Pl. 7.

2. St. Masljev, *Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladža Kōj*, BZ 51 (1958) 113. Otto Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, R.Q. (1970) 163, πίν. 66.

3. Ἀνασ. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Ε' (1939-40) 163, εἰκ. 8.

4. A. Grabar, ὁ.π., πίν. XXXVIII, σ. 69.

5. A. Grabar, ὁ.π., σ. 6: «Le décor de ce sarcophage et la technique des reliefs rappellent ceux des sarcophages princiers de Kiev, qui sont du XIe siècle».

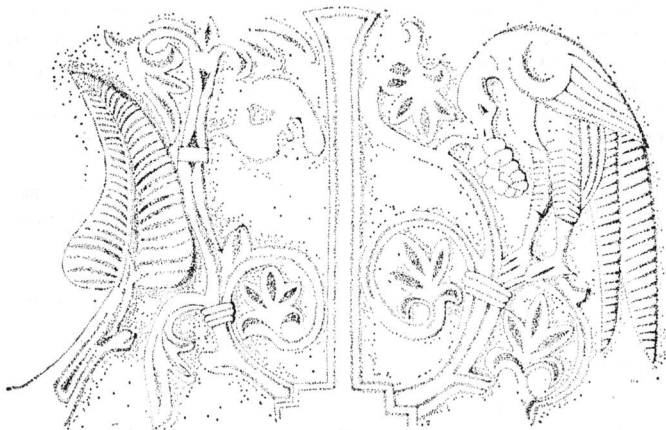
6. Olexa Powstenko, *The Cathedral of St Sophia in Kiev*, «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.» III-IV (1954) ὁ.π.

7. Θεοχ. Παζαράς, Ἀναγλύφες σαρκοφάγοι, ὁ.π., πίν. 71, σ. 94, σ. 225.

8. Θεοχ. Παζαράς, ὁ.π., πίν. 6α, σ. 226.

τρικά στο σταυρό σε άλλη λάρνακα που τη μελετήσαμε παλιά στο προαύλιο του ναού των Ἀγίων Θεοδώρων και σήμερα εκτίθεται στο Μπεξεστένι των Σεργίων¹ (πίν. 10α).

Ὁμοιότητες παρουσιάζει τὸ ἀνάγλυφο λάρνακας (ΑΓ 274) τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας με κυπαρίσσια που φυτρώνουν ἀπὸ τὴ βαθμιδωτὴ βάση διπλοῦ σταυροῦ με ὅμοια μορφολογία με τὸ δικό μας, αὐτὸν που βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ δεύτερο τόξο, καὶ ὁ Παζαράς χρονολογεῖ τελικὰ στὸν 11ο-12ο αἰώνα² (πίν. 10β, εἰκ. 13). Στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο τοποθετεῖ ὁ Παζαράς

Εἰκ. 13. Σχέδιο θραύσματος σαρκοφάγου τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας (ἀρ. εὑρ. ΑΓ 274).

καὶ τὴ σαρκοφάγο τῶν τούρκικων λουτρῶν τῆς Βέροιας³ στὴν ὁποία τὰ κυπαρίσσια πραγματικὰ ἐδῶ φυτρώνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ στέλεχος ἐνὸς ἐνιαίου δένδρου, ἀλλὰ καὶ ὁ πλασμός τῶν κληματίδων που κοσμοῦν τὰ ἄλλα διάχωρα μοιάζει ἀρκετὰ με τὰ δικά μας⁴. Τὰ φοινικόφυλλα ἢ κυπαρίσσια τῆς δικῆς μας σαρκοφάγου μεσο-

1. Θεοχ. Παζαράς, ὁ.π., πίν. 72, σ. 225.

2. Θεοχ. Παζαράς, «Βυζαντινά» 9 (1977) 83, τοῦ Ἰδίου, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ὁ.π., πίν. 18, σ. 231.

3. Ὁ.π., πίν. 7β, σ. 231.

4. Πρβλ. καὶ τὰ ἀντίστοιχα ἀνάγλυφα τῶν σπαραγμάτων σαρκοφάγων τοῦ Μουσείου

λαβούν ανάμεσα στη βάση του σταυρού και στο στέλεχός του και ακολουθώντας οριζόντια αλλά αντίθετη κατεύθυνση, συμμετρικά, και μετά σπᾶνε κατά ὀρθή γωνία και στρέφονται πρὸς τὰ ἐπάνω ἔτσι ὥστε ἡ κορφὴ τους νὰ ἐφάπτεται πρὸς τὶς γωνίες τῶν κάτω διαχωρῶν τοῦ σταυροῦ, ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀντίστοιχη παράσταση στὸ θωράκιο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς βασιλικῆς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στὶς Σέρρες, ποὺ ὁ Ὀρλάνδος ἀποφεύγει νὰ χρονολογήσει. Χρονολογεῖ ὅμως τὸ ναὸ καὶ τὸ γνωστὸ ψηφιδωτὸ τοῦ στὸν 11ο αἰῶνα καὶ τὶς ἐπισκευὲς τῶν τρουλίσκων στὰ παραβήματα τὸν 12ο-13ο αἰῶνα¹.

Θὰ μπορούσαμε ὅμως, θεωρώντας τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου σύγχρονο μὲ τὰ μέλη τοῦ εἰκονοστασίου (κιονόκρανα καὶ θωράκια), ὅπως τὰ σχεδίασε ὁ Ὀρλάνδος μὲ βάση τὰ παλιὰ σχέδια τοῦ Chesnay², νὰ τὰ χρονολογήσουμε στὸ 12ο αἰῶνα βασισιμένοι καὶ στὶς ὁμοιότητες τῶν θεμάτων τους μὲ ἀντίστοιχα ἀναγλύφων τοῦ Μουσείου τῆς Σμύρνης³, ἀλλὰ ἰδίως μὲ θωράκιο τέμπλου τῆς μονῆς Πετράκη στὴν Ἀθήνα, τοῦ 11ου-12ου αἰῶνα, ποὺ δημοσίευσε ἡ Μαρία Γ. Σωτηρίου⁴.

Τὸ κιονόκρανο τοῦ τέμπλου τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στὶς Σέρρες κοσμεῖται μὲ ἀμπελόφυλλο⁵. Τὸ φύλλο τῆς ἀμπέλου ἐμφανίζεται σὲ βυζαντινὰ γλυπτὰ ἀπὸ παλιά⁶.

τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου (ἀρ. εὐρ. AM 347 καὶ ἀρ. εὐρ. AM 79, AM 80), ποὺ ὁ Θ ε ο χ. Π α ρ ᾱ ς, δ.π., πίν. 60β, 78α, 78β, σ. 233, χρονολογεῖ στὸν 11ο-12ο αἰῶνα.

1. Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὀ ρ λ ᾶ ν δ ο ς, Ἡ Μητρόπολις τῶν Σερρών, Α.Β.Μ.Ε. Ε' (1939-40) 160, εἰκ. 6, σ. 161, εἰκ. 7, σ. 166.

2. «Monuments Piot» X (1904) 134, 135.

3. Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὀ ρ λ ᾶ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε., τ. Γ', σ. 150-152.

4. Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. Β' (1960-61) 111, 126, πίν. 49, 1. Ἡ διαμόρφωση τῶν γωνιαίων ἀνθεμίων «μὲ ἀνεστραμμένον περικλειόμενον φύλλον εἰς τὴν κορυφήν» παρατηρήσαμε καὶ οὐ ἐπιστόλῳ τῆς βυζαντινῆς συλλογῆς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Σπάρτης, σὲ φωτογραφία τοῦ Περ. Παπαματσηδάκη. Παρόμοια φοινικόφυλλα εἰκονίζονται, ὅπως εἶδαμε, καὶ σὲ προστόμιο τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ποὺ ὁ Ὀρλάνδος χρονολογεῖ στὸ 12ο-13ο αἰῶνα. Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὀ ρ λ ᾶ ν δ ο ς, Προστόμιον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, Α.Δ. 9 (1924-25) 188, εἰκ. 1, σ. 191.

5. Α.Δ. 27 (1927) Μέρους Β', 2, Χρονικά, πίν. 519.

6. Ὅπως κιονόκρανα τοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου ποὺ ὁ Ἀναστ. Ὀρλάνδος χρονολογεῖ «μεταξὺ τοῦ 6ου καὶ 8ου αἰῶνος», Ἀ ν α σ τ. Κ. Ὀ ρ λ ᾶ ν δ ο ς, Παλαιοχριστιανικά λείψανα τῆς Ρόδου, Α.Β.Μ.Ε. ΣΤ' (1948) 10, εἰκ. 5. Πρβλ. Ernst S. W. H a w k i n s, Plaster and Stucco cornices in Hagia Sophia - Istanbul, «Actes du XIIe Congrès International d'Études byzantines», III, Beograd 1964, 131-135, fig. 5, Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Παλαιοχριστιανικά καὶ βυζαντινὰ κιονόκρανα μετὰ φύλλων ἀμπέλου, Ε.Ε.Β.Σ. ΙΑ' (1935) 449-457, Urs P e s c h l o w, Byzantinische Plastik in Didyma, «Istanbuler Mitteilungen» 25 (1975) (κιονόκρ. τῆς Μ. Παντοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως), πίν. 40, 4, σ. 217, τοῦ 11ου-12ου αἰῶνα, σ. 219, ὑποσ. 30. Πρβλ. καὶ κιονόκρανο μὲ φύλλο ἀμπέλου στὴν Ἁγία Τράπεζα τοῦ κα-

Ἀναμφισβήτητα καὶ τὰ κιονόκρανα τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων Σερρών, ποὺ δημοσίευσε ὁ Ἀναστ. Ὁρλάνδος¹, καὶ τὸ θωράκιο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς ἴδιας Μητροπόλεως² καὶ ἡ σαρκοφάγος ποὺ περιγράψαμε ἀνήκουν στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο μὲ τὸ θωράκιο τῆς Ζίχνας, καὶ βέβαια τὰ ἄλλα γλυπτὰ τῆς συλλογῆς τῆς ἴδιας ἐκκλησίας, ὅπως ὁ σταυρὸς ποὺ σχηματίζεται μὲ πλοχμὸ σὲ θωράκιο³ (πίν. 11). Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκει καὶ ἡ πλάκα σαρκοφάγου ἐντοιχισμένη σὲ ὕψος 3,80 μ., ἀνάμεσα στὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ καὶ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Πορταριάς (πίν. 12).

Στὸ 12ο αἰώνα ἔχει χρονολογηθεῖ καὶ σταυρὸς ποὺ τὸ κάθετο στέλεχος του διχάζεται καὶ ἀπολήγει συμμετρικὰ σὲ βλαστοὺς μὲ διπλὸ περιθώριο καὶ χιαστὶ δέσιμο στὸ κέντρο, κάτω ἀπὸ τὸ ὅσο ποὺ τὸ στηρίζουν κίονια μὲ κόμβο. Μόνο ποὺ οἱ ἄκρες τῶν κεραίων του καμπυλώνονται ἀντίστροφα γιὰ νὰ υποδεχθοῦν σφαῖρες⁴.

Στὸ θωράκιο τῆς Ζίχνας, ἐνῶ δὲν θὰ εἶχε νὰ ἐντοπίσει κανεὶς πλαστικὰ στοιχεῖα ποὺ νὰ τὸ πλησιάζουν μὲ τὰ γλυπτὰ τοῦ προσκυνηταρίου τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονος στὸ Νέρεζι (1146), ἀντίθετα παρατηροῦνται ὁμοιότητες μὲ τὸ γλυπτὸ διάκοσμο τῶν θωρακίων τοῦ τέμπλου τοῦ ἴδιου ναοῦ⁵, ὅπου καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς χαράξεως τῶν ροδάκων πλησιάζει μὲ τὴν κομπὴ κλίση τῶν φοινικόφυλλων ποὺ εἰκονίζονται στὰ διάχωρα τῶν θωρακίων τοῦ εἰκονοστασίου, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ μορφολογία τοῦ σταυροῦ μὲ τὸς συμμετρικοὺς βλαστοὺς, τοῦ διπλοῦ σταυροῦ ποὺ εἰκονίζεται σὲ ἄλλο θωράκιο τοῦ ἴδιου εἰκονοστασίου στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα. Οἱ ὁμοιότητες αὐτὲς ἀποτελοῦν ἓνα ἔσχατο ὄριο γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ θωρακίου τῆς Ζίχνας, ἀπὸ τίς ὁποῖες θεωροῦμε ὅτι ἀπέχει ἀρκετὰ.

Ἰδιαίτερα ἐντονα ἐπισημαίνονται οἱ διαφορὲς σὲ σύγκρισή καὶ μὲ ἄλλα χαρακτηριστικὰ ἔργα τῶν μέσων τοῦ 12ου αἰώνα, μὲ ἀσφάλεια χρονολογη-

θολικοῦ τῆς Λαύρας τοῦ Ὁσίου Μελετίου. Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Ε' (1939-40) 75, εἰκ. 25, σ. 76 (11ος-12ος αἰ.). Ἀμπελόφυλλα κοσμοῦν ἐπίσης κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Βενετίας (Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, τ. Α', Ἀθῆναι 1952, σ. 333, εἰκ. 291), καθὼς καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (Propyläen Kunstgeschichte Band 3. Byzans und der Christliche Osten. Berlin 1968, εἰκ. 115).

1. Α.Β.Μ.Ε., Ε' (1939-40) 163, εἰκ. 8.

2. Ὁ.π., 160, εἰκ. 6, σ. 161, εἰκ. 7.

3. Πρβλ. καὶ ἀντίστοιχο σταυρὸ μὲ πλοχμὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Σπάρτης.

4. Α. Φιλίπιδου-Μποῦρα, Ὁ ἐξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ', τ. ΣΤ', 1970-72, 24, πίν. 14, 1.

5. Α. Grabar, Sculptures byzantines, II, πίν. LXXVIIIa,b.

μένων, όπως ο Ταξιάρχης της Μεσαριάς στην Άνδρο (1158), ιδιαίτερα στον πλασμό των βλαστών, με τη σχεδίαση και τη μορφολογία τους¹, αλλά και με το γλυπτό επιστύλιο εικονοστασίου του Ταξιάρχη της Μελίδας στην Άνδρο, με τη σαρκοφάγο της Άγοράς των Άθηνων², αλλά και με άλλο ανάγλυφο, της ίδιας περιόδου, από την Άρτα³.

Περισσότερο απομακρυνόμαστε από παραδείγματα με ασφάλεια χρονολογημένα στο τέλος του 12ου ή τις αρχές του 13ου αιώνα, όπως με το επιστύλιο που προέρχεται από το καθολικό του Αγίου Ιωάννη του Κυνηγού των Φιλοσόφων⁴ του 1205 (ΣΤΨΠ=6713=1205)⁵. Έδω μπορούμε εύκολα να διαφοροποιήσουμε και να κατανοήσουμε την επιπεδικότητα του ανάγλυφου της σαρκοφάγου της Ζίχνας, χαρακτηριστικό αρχαικότητας μπροστά στο χυμώδες ανάγλυφο του επιστυλίου της μονής των Φιλοσόφων του Ύμνητου, του 1205, αλλά και από την πλαστικότητα του επιστυλίου του Ταξιάρχη της Μεσαριάς, του 1158, όπως και από την ομάδα των γλυπτών του 12ου αιώνα που και ο Α. Grabar και η Λασκαρίνα Μπούρα θεωρούν πολύ συγγενικά (ομάδα γλυπτών Όσιου Μελετίου⁶, του κατεδαφισμένου ναού του Αγίου Ιωάννη του Μαγκούτη που συνήθως χρονολογείται τον 9ο αιώνα και που ο Α. Grabar⁷ χρονολογεί όρθα στο 12ο-13ο και που αναμφισβήτητα μοιάζουν με εκείνα του θωρακίου με το σταυρό, με πλοχμό, της Συλλογής της Μητροπόλεως των Σερρών (πίν. 11), αλλά και με τη γνωστή σαρκοφάγο της Άγοράς των Άθηνων που δημοσίευσε η Alison Frantz και που ο Grabar⁸ θεωρεί ότι βρίσκεται χρονολογικά πολύ κοντά με τα ανάγλυφα του προσκυνηταρίου του Αγίου Παντελεήμονα του Νέρεζι⁹, στα μέσα δηλαδή του 12ου αιώνα). Τα ίδια έχουμε να παρατηρήσουμε και για την ομάδα των γνωστών ανάγλυφων, στα όποια σποραδικά αναφερθήκαμε, που βρίσκονται έντοιχισμένα στις όψεις του ναού της Γοργοεπηκόου στην Άθήνα¹⁰ και τα όποια ο Α.

1. Στο επιστύλιο του Ταξιάρχη της Μεσαριάς υπάρχουν και οι δύο μορφές σταυρών που μάς ενδιαφέρουν, που όμως, στην Άνδρο, έχουν τελείως διαφορετικό ανάγλυφο, που φθάνει στο έπακρο της πλαστικότητας και του έγκλυφου, Laskarina Bouras, Architectural sculptures of the Twelfth and the early Thirteenth centuries in Greece, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', Θ' (1977-79, πίν. 21-23, εικ. 2-5).

2. Ό.π., πίν. 24, εικ. 8.

3. Ό.π., σ. 24.

4. Λασκαρίνα Μπούρα, ό.π., Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ', Θ' (1977-79) πίν. 25, εικ. 10.

5. Α. Grabar, ό.π., πίν. LXXXIe, σ. 111.

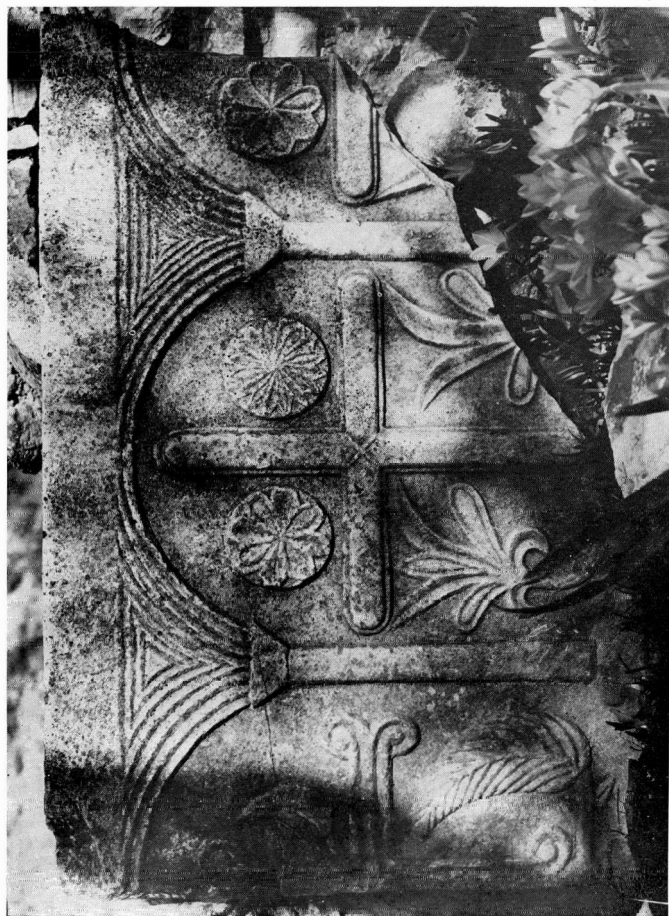
6. Α. Grabar, ό.π., σ. 112.

7. Ό.π., πίν. LXXX, σ. 107.

8. Ό.π., πίν. LXXIXb, σ. 105.

9. Α. Grabar, ό.π., πίν. LXXVII.

10. P. Steiner, Antike Skulpturen an der Panagia Gorgoepikoos zu Athen, «Ath. Mitteilungen» XXXI (1906) 325-341.

συνίζετα συνήκετο Η.

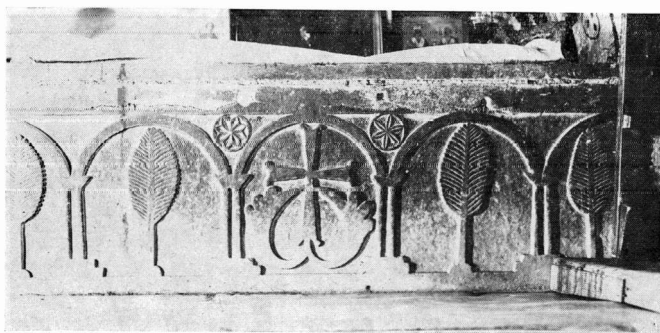
Τὸ ἀριστερὸν τμήμα τῆς σαρκοφάγου τῆς Ζίχνας.

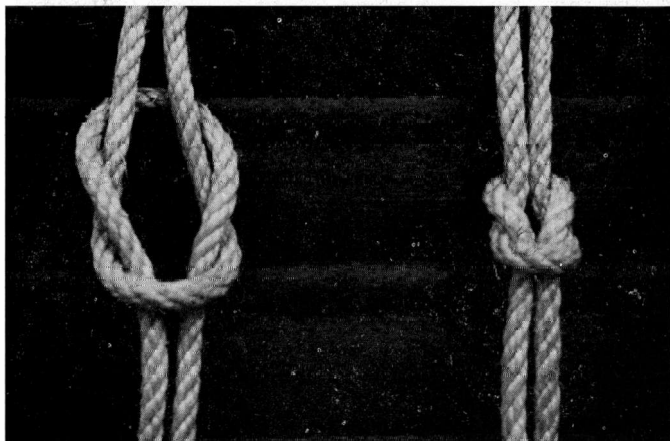
Τὸ δεξιὸν τμήμα τῆς σκαφοειδοῦς τῆς Ζίχρας.

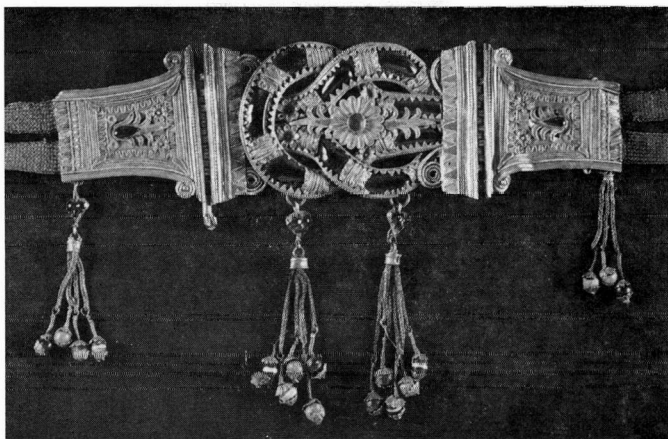
Λεπτομέρεια τοῦ ἀναγλύφου πρὸ βορέθγης στὴν Ἁγία Σοφία τῆς Θεσσαλονίκης
Συλλογὴ Ροτόντας (ἰδ. ἐξέτ. ΑΓ' 236).

α. Ἡ σαρχοφάγος τῶν κτητόρων στὸ καθολικὸ τῆς Ἱ. Μ. Βατοπεδίου
στὸ Ἅγιο Ὄρος.

β. Ὁ κόμβος ὁ λεγόμενος «ἄμμα τοῦ Ἡρακλέους».

Τὸ «ἄμμα τοῦ Ἡρακλέους» σὲ χρυσὰ κοσμήματα ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς
τοῦ Μουσείου Μπενάκη.

α. Ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στὸν Ἅγιο Ἐλευθέριο (Γοργοεπήκοο).

β. Θωράκιο ἐντοιχισμένο στὴ Β πλευρὰ τῆς Ἐπισκοπῆς Βόλου.

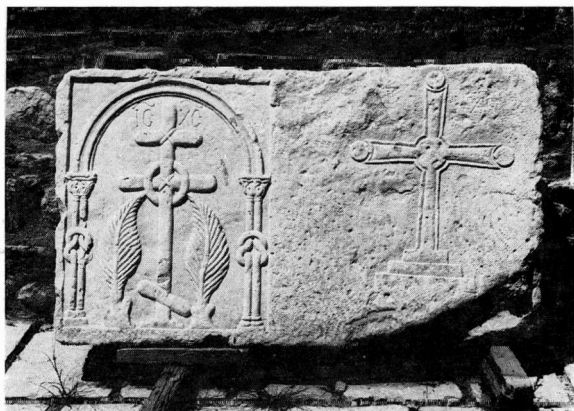
α. Λεπτομέρεια επιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας (Σκριποῦ),
ἐντοιχισμένο στήν ὄψη τοῦ ναοῦ.

β. Θραῦσμα θωρακίου (;) ἢ σαρκοφάγου σὲ νότιο πρόσκτισμα τῆς βασιλικῆς
Β τῶν Φιλίππων.

Θωράκιο ἐντοιχισμένο στὴν Α ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ
τῆς Μονῆς τοῦ Σωτήρος Γαλαξειδίου.

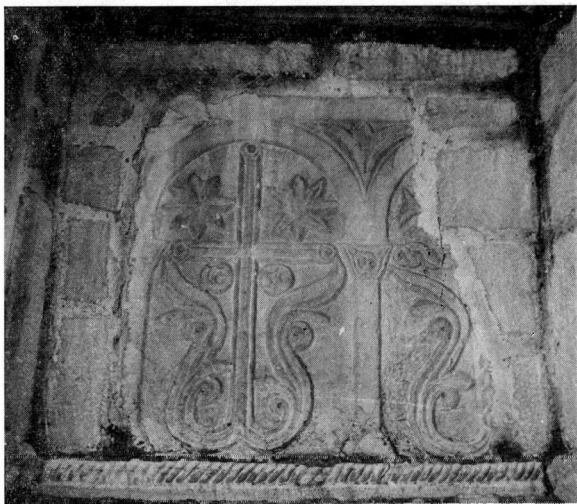
α. Λάβνακα στο προαύλιο τῆς βασιλικῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (Μητροπόλεως) στὶς Σέρρες (σήμερα στὸ Μπεζεστένι).

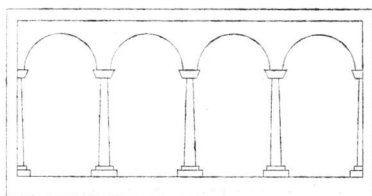
β. Σαρκοφάγος τῆς Συλλογῆς Ροτόντας (ἀρ. ἐδρετ. ΑΓ 274).

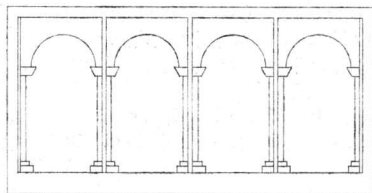
Θωράκιο τῆς Συλλογῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (Μητροπόλεως) Σερρών.

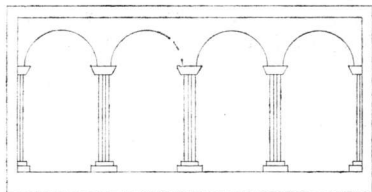
Θραῦσμα σαρκοφάγου ἐντοιχισμένης στὴν Α πλευρὰ τοῦ ναοῦ
τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Πορταριά τοῦ Πηλίου.

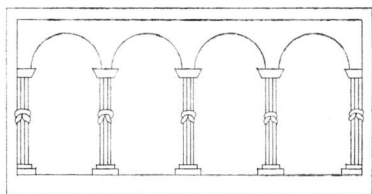
1

2

3

4

Εικ. 14. Θεωρητική τυπολογική κατάταξη
 ὀψέων σαρκοφάγων με κιονοστοιχίες.

Grabar χρονολογεί γύρω στο 1200¹.

Τελειώνοντας αναφέρουμε ότι η σαρκοφάγος της Ζίχνας κατέχει την πρώτη θέση σε μιὰ θεωρητική τυπολογική ανάλυση, όπου τὸ γνωστὸ θέμα τῆς τοξοστοιχίας ἀρχίζει ἀπὸ μιὰ γενετική μορφή όπου τὰ τόξα στηρίζονται σὲ ἀπλές (μονές) κολόνες (εἰκ. 14,1), συνεχίζεται μετὰ τὴν παράθεση, στὴ σειρά, τοῦ γνωστοῦ θέματος τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου (εἰκ. 14,2)², ποὺ ἐξελίσσεται σὲ κιονοστοιχία όπου τὰ τόξα στηρίζονται σὲ δίδυμα κίονια (εἰκ. 14,3) καὶ καταλήγει στὸ γνωστὸ καὶ ἀγαπητὸ θέμα τῆς κιονοστοιχίας όπου οἱ δίδυμοι κιονίσκοι συνδέονται στενότερα μετὰ τὸ γνωστὸ κόμβο, τὸ μυστηριώδες «ἄμμα τοῦ Ἡρακλέους» (εἰκ. 14,4). Οἱ μορφές αὐτὲς ἐπιλεκτικὰ ἐμφανίζονται στὸν 11ο αἰώνα καὶ συνεχίζουν μέχρι τὰ τέλη τοῦ 14ου³.

Κάτω ἀπὸ τὰ τόξα τῆς τοξοστοιχίας φιλοξενοῦνται, ὅπως εἶδαμε, σταυροὶ κάθε τύπου καὶ μορφῆς, ἀπλοὶ φυλλοφόροι, ἐπάνω σὲ βαθμιδωτὲς βάσεις, μετὰ ρόδακες ἢ χωρίς, ἀλλὰ καὶ δένδρα, φυτὰ, κλιματίδες, πλοχμοὶ, πτηνὰ μόνα, δίδυμα ἀντίκωπα ἢ ἀντιμέτωπα, ζῶα καὶ κάθε λογῆς συμβολικὸ θέμα ποὺ σχετίζεται μετὰ τὸ θάνατο, τὸν Παράδεισο καὶ τὴ μέλλουσα ζωή.

Μετὰ τὴν τυπολογικὴ καὶ μορφολογικὴ ἀνάλυση ποὺ ἐπιχειρήσαμε θὰ μπορούσαμε νὰ προτείνουμε ὡς χρονολογία γιὰ τὴ σαρκοφάγο τῆς Ζίχνας τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 11ου αἰώνα ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου, χρονολογία ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρεται καὶ στὰ γνωστὰ γλυπτὰ ποὺ συνδέονται ἰδιαίτερα μετὰ τὸν παλιὸ μητροπολιτικὸ ναὸ τῶν Σερρών.

Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

1. André Grabar, *La sculpture byzantine au Moyen-Âge*, «Academie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus des séances de l'année 1971», σ. 749: «De toutes les sculptures ornamentales, dans les églises grecques que je connais, celles des encadrements des portes de la Petite Métropole s'apparentent le plus aux reliefs de Hosios Mélétios, qui remontent à l'époque de la construction de cette église monastique, à la fin du XIIe siècle - début du XIIIe».

2. Πρβλ. πρόχειρα τὴ σαρκοφάγο τοῦ Λουτροῦ Ἀλεξανδρουπόλεως (Ladza Kōj), St. Maslén, δ.π., BZ 51 (1958) 113 κ.ε.

3. Ὅπως τὸ παράδειγμα τῆς σαρκοφάγου ποὺ βρισκόταν ἄλλοτε στὴν Ἀχειροποίητο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ σήμερα ὑπάρχει στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθῆνας (ἀρ. εὑρετ. 1063/287α, β). Πρβλ. Μαρία Καμπούρη-Βαμβοῦκου, δ.π., «Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 90 κ.ε., σ. 103, σχ. 1, πίν. 1, 2.

SUMMARY

N. K. Moutsopoulos, Parapet of Byzantine sarcophagus from Zichna.

Opposite the naturally fortified Byzantine settlement of Zichna, at a short distance from the remains of the walls, on the east side of the enclosure surrounding the small three aisled, wooden roofed basilica of Aghios Ioannis Prodromos (dating from the late years of the Turkish rule), lies broken the external side of a Byzantine sarcophagus (pl. 1-3). The grey lime-stone marble slab has the following dimensions: $0,90 \times 0,70$ m, 0,07m depth. It is considered a fragment of a parapet with likely dimensions $1,90 \times 0,70$ m (ill. 1). The relief on the surface of the marble slab is low, nevertheless very well designed and executed with great precision. The artist sometimes voluntarily disregards the symmetry, for instance in the foliage which shoots up from the base of the cross (pl. 3).

The theme on the slab is fairly well known: a succession of crosses below arches, supported by delicate columns. The author of the article, having restored in drawing the form of the slab, attempted a comparative examination of the individual elements, such as the archline, the shape of the crosses, the formation of the bases, the foliage, with other corresponding forms of dated reliefs on Byzantine sarcophagi.

The sarcophagus of Zichna occupies the first place in a theoretical typological analysis, where the known theme of the archline begins with a genetic form—the arches supported by single columns (ill. 14,1)—continues with the theme of the triumphal arch represented in a row (ill. 14,2), develops into a colonade—where the arches are supported by twin pillars (ill. 14,3)—and finally comes to the beloved theme of the colonade where the twin pillars are closely connected with the well known knot, the mysterious «knot of Hercules» (ill. 14,4). These forms selectively appear in the 11th C until late in the 14th C. Below the arches there are crosses of various types and shapes: with leaves, simple ones, as well as symbolic trees and plants, vine shoots, braids, birds, single ones, twins, facing towards or away from each other, animals and various symbolic themes related to death, Paradise and future life.

As a result of the typological and morphological analysis, the date of the sarcophagus of Zichna is considered the late 11th or early 12th C, a date which should also be referred to the sculptures related with the old Cathedral of Serres.